

De

Saltationis Disciplina

apud Graecos

Thesim

Facultati litterarum Parisiensi proponebat

Mauritius Emmanuel

Bibliothèque Maison de l'Orient

149205

PARISIIS

APUD HACHETTE ET SOCIOS BIBLIOPOLAS

VIA DICTA BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 79

—
MDCCCXCV

Patri
Francisco

cui nunquam parem referre gratiam possim.

D. D. D.

MUSÉE DU LOUVRE, Salle H, série G ;
Coupe à figures rouges (n° 285), de
la première moitié du Ve siècle.

Praefatio

Mihi non est propositum, de saltationis disciplina disserenti, quaestionem pertractare et ad summum explanare quae tot quaestionibus nequitur adhuc controversis, nec omnibus monumentis uti quibus res illustrari possit. Omittam enim cum pictas ac fictas imagines, tametsi disputationis obscuritatem discutiunt, tum exempla e verborum numeris ducta, — id est e Metrica arte, — quibus ad saltationem aptati numeri, ex similitudine, instaurarentur.

Tantummodo animum induxi saltationis disciplinam ostendere quem locum in puerili institutione haberet quaque ratione regeretur. Quod ut assequar, nonnullos e scriptoribus locos laudare multaque verba excerpta satis fuit, quibus, ordine quodam explicatis, brevem enarrationem addidi.

Sed ne cui legentium mirum esse videatur me, in quæ-
tione certa temporis circumscriptione finita, — cum de
libera potius quam de Romanis obnoxia Græcia agatur, —
scriptorum testimonia proferre, qui non modo Augustianis
ævum etiam Constantinianis temporibus litteris græcis flo-
ruerint, quæso a te, qui hunc libellum evolvere patiaris, ut
michi des certam, accommodatam materiam, ut rerum
ordinem perturbare videar. Hujus enim scribendi rationis
facilis est defensio; quam paucis proloquar. Nam ut ars
gymnasticæ, quoniam e corporis motibus constat ne innume-
rabilibus quidem sed certe paucis, paulatim tempore
mutatur, ita ars saltandi, quæ, Platonis auctoritate,
gymnasticæ pars est, eadem fere fuit, si membrorum
exercitationes spectas, Xenophonis atque Libanii tempo-
ribus. Neque id mirum: nam qui fieri possit ut antiquus
saltator aliter, aliter recentior tum gradum faciat, tum in
vestigio stet, tum pedem aut manum proferat, attollat,
demittat, tum corporis motu prono, obliquo, supino utatur,
tum faciet caput, nunc salus dei, nunc fiat turbo? Ut
movenendi rationem non aliam Periclis temporibus existisse
atque nostra hæc ætate haud immerito dicaris. Itaque non
solum Homero proxime Nonnum, Aristoteli Eustathium,
exempli causa posui, sed etiam mihi sumpsit ut nonnulla
verba, annotationis gratia, gallice redderem, quæ, quoniam
apud Latinos vocabula deessent quibus eadem interpretar, et
alio modo non potuissent excutere; nec dubitavi quosdam
alterius Libri locos inspicendos indicare, ut Græcorum et

nostrorum saltatorum motus in collationem deducerentur.

Quod si quis me reprehendat quod de scaenicis saltatoribus, qui primas apud Graecos tenerent, non amplius egerim, id excusationis afferam quod, theatri orchestra nondum a diligentissimis investigatoribus antiquitatis restituta, de tragici aut comici Chori instructione conjecturam facere non ausus sim.

Thesis

a

Constat omnis graeca saltatio cum e corporis Motibus proprie gymnasticis, quae φοραὶ dicunt, tum ex Habitibus quibusdam, ad rerum imitationem pertinentibus, quae vocant σχήματα.

b

Pueros ephebosque in palaestris ac gymnasiis Motus (φοραὶ) docet magister ille qui παιδοτρέτης appellatur, cujus partes sunt discipuli corpus exercere (τὸ σῶμα γυμνάζειν).

c

Quos Motibus instructos alter praeceptor, ὀρχηστοδιδάσκαλος dictus, ad verbum scilicet Saltandi Magister, extra palaestram ad Habitibus instituit, quibus saltator vocem tum sequitur, tum simulat (μίμησις τῶν λεγομένων σχήματι γενομένη. Plato, *Leges*, 816, a).

Conspectus libelli

PARS PRIMA

De Artis Saltandi elementis

I

Saltationem e corporis motibus (*φορμί*) et habitibus (*σχήματα*) constare.

II

Artem saltandi partem esse gymnasticae artis.

III

Duos gradus esse in arte saltandi : cum γυμναστικὰς tum μιμητικὰς saltationes.

IV

A ludi magistro (παιδοτρέτης) saltationis motus (φοραί) pueros doceri.

V

Gymnasticae artis elementa, φοραί, σχήματα, μέτρα, artis saltandi elementis finitima esse.

PARS SECUNDA

De Motibus

VI

Quos motus (φοραί) discipulos doceat palaesticus magister (παιδοτρέτης).

VII

Crurum pedumque Φοραί.

VIII

Brachiorum manuumque Φορσί. — Χειρονομίαι.

IX

Corporis Φορσί.

IXbis

De motibus κυβιστητηῶν propriis.

X

Capitis Φορσί.

XI

Quid sit incessus (πορείαι) et quid status pedis.

XII

De motibus quibus salitur : ὀρχησις ἀερίαι.

XIII

De motibus quibus volvitur : ὀρχησις ἐλικώδης.

XIV

De saltationibus armatis quas pueros palaestricus magister docet.

PARS TERTIA

De Habitibus

XV

Quid discipulus docendus sit postquam apud παιδοτροίβην saltatorios motus didicerit.

XVI

De saltandi magistro (δρχηστοδιδάσκαλος) et habitibus (σχήματα).

XVII

Quomodo habitus (σχήματα) cum motibus (φορμαί) coeant.

XVIII

Unde σχήματα originem trahant et quam multa sint.

XIX

Habitus, sicut motus, numeris adstringi.

XX

De chori magistro (*χοροδιδάσκαλος*) et choricis dispositionibus.

- A.* Chorus in quo συγχορευταὶ manus implicant.
- B.* Chori in quibus συγχορευταὶ separatim moventur.
- C.* Chori in quibus συγχορευταὶ orbiculatim moventur.

XXI

An omnes chori saltatores eodem tempore eosdem motus et habitus edant.

XXII

De perfecto saltatore. [Conclusio].

APPENDIX

Quid sit δεῖξις.

PARS PRIMA

De Artis Saltandi elementis

De Artis Saltandi elementis

I

Saltationem e corporis motibus (φορὰς)

et habitibus (σχηματισμοῦ) constare.

A nonnullis scriptoribus graecis, qui apud nos auctoritate plurimum valent, — Platonem enim ac Xenophontem dico et Plutarchum, — artem saltandi constare accepimus cum e corporis motibus tum ex habitibus quibusdam, quae φορὰς et σχηματισμοῦ Graeci vocant. Hoc autem nostra magni refert ut harum rerum discrimen quale sit et quantum plane cognoscamus, cum unaquaque graeca saltatio, eorumdem scriptorum consensu, *motus* simul atque *habitus* evocaret¹.

1. Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 9, 15.

Corporis motus, qui φορζαὶ vel κινήσεις dicuntur, pares ac similes sunt exercitationibus² illis quibus pueri in palaestris, athletae in gymnasiis, gymnasiarcho duce, utebantur. Etenim apud Platonem legimus plerosque (τὸ πλεῖστον μέρος) corporis motus saltationibus inesse; qui cruribus pedibusque, brachiis ac manibus, trunco, capite ita efficiuntur ut easdem partes paulatim molliant et flectant articulos³. Ne mireris igitur Socratem si, Xenophontis testimonio, quendam saltatorem magnopere laudaverit quod in ipsa saltatione nulla pars corporis otiosa esset sed simul et collum et crura et manus exercerentur: ὅτι οὐδὲν ἀργόν τοῦ σώματος ἐν τῇ ὀρχήσει ἔην, ἅμα καὶ πρᾶξιλος καὶ σκέλη καὶ χεῖρες ἐγυμνάζοντο, ὅσπερ γὰρ ὀρχεῖσθαι τὸν μέλλοντα εὐφορώτερον τὸ σῶμα ἐξείν⁴. Ab Athenaeo accepimus eundem Socratem, qui libens saltationi indulgeret, consuetudinis rationem amicis probavisse, dicentem se, quotiescumque saltaret, singula membra exercere⁵. Quae cum ita sint, in quemlibet saltatorem haec verba cadunt quae Xenophon, in Convivio, de quodam saltatore scripsit: ἴει ἅμα πάντα, καὶ σκέλη καὶ χεῖρας καὶ κεφαλάν, — ἅπαν τὸ σῶμα ἐγύμναζεν⁶. Totius enim corporis labor hoc spectabat ut corpus totum robore bene partito polleret.

Motus autem (φορζαὶ) non modo alii ab aliis separandi

2. γυμνάσια διαπότηματα. Plato, *Leges*, 813, d.

3. ὑγρόν εἶναι. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 22.

4. Xenophon, *Convivium*, 2, 15.

5. παντὸς εἶναι μέλους τῆν ὀρχησιν γυμνάσιον. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 20, f.

6. Xenophon, *Convivium*, 2, 22.

sunt⁷, sed etiam, si Plutarchi fides, quibusdam intervallis vel remissionibus sejungendi, ut uniuscujusque motus finis spectantibus appareat⁸.

Facilis est corporis motuum et habituum distinctio. Etenim cum *motus* (φοραί) nihil nisi membrorum agilitatem declarant, tum *habitus* (σχήματα) in quos motus desinunt, corporis dispositiones sunt quae res imitatione significant, ut si saltator Apollinis aut Panis aut alicujus Bacchae speciem (σχῆμα) exprimere conetur, immobilis tanquam pictus in tabula⁹. Quo concesso, argumentum saltationis saltator habitibus enucleat¹⁰, quos, quemadmodum sibi placet et prout actio saltatoria desiderat, solet variare. Itaque motus (φοραί), quia nihil imitantur nec ostendunt, pulchri aut mali esse non dicuntur; habitus vero (σχήματα) laudabiles habentur vel turpes (καλά, αἰσχρά), quoniam, ut Plato docet, imitatione saltator pulcherrimas formas effingere potest, vel deterrimas¹¹. Hoc quoque inter φοράς et σχήματα interest quod, cum φοραί natura sunt fugaces aliaeque ex aliis

7. ὀργεῖσθαι φορὰν παρὰ φορὰν. Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 9, 15.

8. αἱ μοναὶ εἰσι πέρατα τῶν κινήσεων. Ibidem.

9. σχήματα... σχέσεις... εἰς ἃς φερόμεναι τελευτῶσιν αἱ κινήσεις, ὅταν Απόλλωνος ἢ Πᾶνος ἢ τινος Βάκχης σχῆμα διαθέντες ἐπὶ τοῦ σώματος γραφικῶς τοῖς εἶδεσιν ἐπιμένωσι. Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 9, 15.

10. [ὁ ὀρχηστῆς] διὰ τῶν σχημάτων παιδεύει τὸν θεατὴν αἰρεῖν τὸ πρᾶγμα. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 24.

11. τὴν μὲν τῶν καλλιόνων σωμάτων ἐπὶ τὸ σεμνὸν μιμουμένην [ὀρχησιν], τὴν δὲ τῶν αἰσχρόνων ἐπὶ τὸ φαῦλον. Plato, *Leges*, 814, e.

oriuntur, tum σχήματα, quibus formam speciemque saltator imitatur¹², quoddam habent spatium temporis atque, si res ita fert, immobilia fieri possunt¹³.

Imitationis enim (μίμησις) omnis graeca saltatio ita est particeps ut, etiam citra verba, sine voce intellegatur atque afficiat. Atque hoc animadvertendum est saltatorem, non modo vultus mutatione sed membrorum quoque ac totius corporis motibus, animi motus declarare. Saltatio enim, ut gravissimis scriptoribus placet, est quasi sermo corporis qui hanc vim habet ut signis mutis laetitiam, maestitiam, amorem, odium patefaciat et sensum quemvis. Inde patet Aristotelem nulla verborum translatione usum esse cum haec scripsit : [οἱ ὀρχησταὶ] διὰ τῶν σχηματιζομένων ῥυθμῶν μιμοῦνται καὶ ἤθη, καὶ πάθη, καὶ πράξεις¹⁴. Ad summum igitur perducitur ars saltandi et plane absoluta fieri ea sola condicione ut, per σχήματα, ad imitandum accommodetur et ea, quae imitabitur, ad verbum reddat¹⁵.

Quae jam fuerit, Aeschyli temporibus, pars imitationis in saltatione, id Chamaeleon, apud Athenaeum, notum nobis fecit. A quo accepimus Aeschylum ipsum instruxisse choros et nullis usum esse saltandi magistris; et σχήματα scenicos docuisse, in se ipsum recipientem omnino uni-

12. τὸ σχῆμα μιμητικόν ἐστὶ μορφῆς καὶ ἰδέας. Plutarchus, *Convivialia Problemata*, 9, 15.

13. τελευτῶσι δὲ [οἱ ὀρχησταὶ] εἰς ἀκίνητον στάσιν...., μετὰ δὲ τῆς στασεως ἢ εἰκῶν ἀπαντᾷ. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 24.

14. Aristoteles, *Poetica*, 1.

15. μίμησις τῶν λεγομένων σχήμασι γενομένη τὴν ὀρχηστικὴν ἐξεργάσατο τέχνην ζύμπασαν. Plato, *Leges*, 816, a.

versam administrationem fabulae ¹⁶. Sit igitur non dubium quin φορὰι et σχήματα ita conjuncte cohaereant ut, non dicam separari, sed ne secerni quidem possint. Exemplo utar hoc in sublime saltu (ἐκπῆδησις ἐν ὕψει), graecis saltatoribus frequentissime usitato; qui, quanquam natura *motus* est (φορὰ), fit *habitus*, si in partem veniat Pyrrhaeae, atque, ut graece loquar, γίνεται κίνημα σχηματιζόμενον τῆς πολεμικῆς ὀρχήσεως ¹⁷. Altero exemplo sit illa laterum supinitas (τὸ ὄπισθεν κάμπτεσθαι ¹⁸) qua gymnasii magister corpus discipuli exercere solet ¹⁹; quae si in saltationes ad orgia celebranda pertinentes immittetur, non jam motus (φορὰ) dicenda erit sed in habitum (σχῆμα) ac quandam imitationem (μίμησις) mutabitur. Saltator enim hominum sermones ac sensus quibusdam signis imitatur et proprio artificio, sed ut omnium rerum imitator diligens sit non operam dat. Quod si summo studio nonnunquam ad id incumbit ut personas et earum facta tanquam in tabula effingat, atque, per σχήματα, Gratiarum, Horarum, Baccharum aut cujuslibet personae imagines ante oculos spectantium moveat, saepius tamen satis habet argumentum saltationis declarare per φορὰς tum tardiores, tum celeriores, nunc venustas, nunc vehementes; ut motus ejus ad rei sensum magis quam ad rem ipsam accommodati esse videantur.

Sed inter motus et habitus, seu inter φορὰς et σχήματα, quamvis semper artissime jungantur atque interdum, ut

16. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 21, e.

17. Cf. Aristoteles, *Poetica*, 1 : σχηματιζόμενοι ῥυθμοί....

18. Xenophon, *Convivium*, 2, 21.

19. Vide infra, Pars secunda, IX.

supra dixi, utrique in alteros se vertant, hoc tamen interest quod *φορὰι* partes sunt gymnasticae, *σχῆματᾶ* mimicae artis. Itaque pueri, cum omnes, in palaestris, a ludi magistro (*παιδοστρίβης*) aut ejusdem adjutoribus, saltationis motus (*φορὰί*) simul ac varias gymnasticas exercitationes docebantur, tum ii solum qui saltatores perfecti fieri cupiebant, extra palaestram studebant habitibus (*σχῆματᾶ*), saltandi magistro (*ὄρχηστοδιδάσκαλος*) duce, cujus disciplinae se credebant.

II

Artem saltandi partem esse gymnasticae artis.

Puerilem disciplinam apud Graecos, qualis fuerit et a quibus magistris regeretur, cum scriptorum testimonio, tum lapidibus quibus inscribebantur acta publica, satis cognitam habemus. Quae, etsi pro temporibus et prout cuique provinciae mos erat, aliter atque aliter exstitit, non minus ad firmanda corpora constanter pertinuit quam ad excolendos animos; ut, apud Graecos, artis gymnasticae laus tanta semper fuerit quanta optimarum artium. Qua arte in palaestris (*ἡ παλαίστρα*) a ludi magistro (*παιδοστρίβης*) erudiebantur pueri, ea quoque in gymnasiis (*τὸ γυμνάσιον*) ephebi simul atque athletae, duce gymnasiarcho (*γυμνασιάρχης*) se exercebant. Etenim una erat omnium Graecorum.

sententia, imprimis ali posse corporis vires illis exercitationibus e quibus πένταθλον constabat²⁰. Pentathli autem ludis adduntur pugilatus et pancratiū (ἡ πυγμαχία, τὸ παγκράτιον) quae sunt luctationis modi, pugna quae fit armis (ἡ ὀπλομαχία), ars equitandi (ἡ ἵππικὴ). Additur quoque ars saltandi.

Apud Platonem enim legimus cum gymnasticam artem ex omnibus iis artibus constare quae ad corpus confirmandum aut exornandum spectent, tum musicam animum fingere²¹; duas autem esse partes gymnasticae artis, saltationem et luctationem²², quarum utraque eodem pertineat, scilicet ad augendas vires; ut, corpore vigente, habitet animus ubi se non male habeat; musicam quidem, si disciplinae puerilis pars melior sit²³, quoniam discernere et diligere verum bonumque pueros doceat, parum tamen valere nisi arte gymnastica adjutrice utatur²⁴; quibus igitur in artibus, cum arta cognatione inter se contineantur, pueros pariter esse versandos, ut, musicae praeceptis gymnasticisque exercitationibus conformati, perfecte sapientes evadant; sapientiam enim eos solum consecuturos esse quorum animus corpusque inter se ita concinant ut, cum mens e

20. Erant autem *cursus* (ὁ δρόμος), *saltus* (τὸ ἄλμα), *luctatio* (ἡ πάλη), *disci jactus* (ὁ δίσκος), *jaculi tractatio* (τὸ ἀκόντιον).

21. τὰ ὅσα περὶ τὸ σῶμα γυμναστικῆς, τὰ δ' εὐψυχίας χάριν μουσικῆς. Plato, *Leges*, 795, d.

22. τὰ δὲ γυμναστικῆς δύο, τὸ μὲν ὄρχησις, τὸ δὲ πάλη. Ibidem.

23. κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή. Plato, *Leges*, 401, d.

24. μετὰ δὲ μουσικὴν γυμναστικῆν θρεπτέοι οἱ νεανίαι. Plato, *Leges*, 403, c; — ἄρ' οὖν ἡ βελτίστη γυμναστικὴ ἀδελφὴ τις ἂν εἴη τῆς μουσικῆς. Ibidem.

sua sede et statu demoveri non possit, tum corpus animi perturbationibus non doleat; inde effici ut vir liberaliter educatus, cum in musicae disciplina doctus tum omnibus ludis gymnasticis exercitatus exstare debeat; oportere enim eum non modo ρυθμὸν et ἄρμονίαν ²⁵ pernoscere, quibus εὐλογίαν, εὐαρμοσσίαν, εὐσχημοσύνην, εὐρυθμίαν ²⁶, uno verbo εὐθήθειαν ²⁶, assequatur, verum etiam γυμνάσια διαπονήματα ²⁷ non neglegere, quibus efficiatur εὐκίνησις, εὐεξία, ὑγίεια ²⁸.

Ars gymnastica, cujus pars est, Platonis testimonio, ars saltandi, ab eodem eo rectius musicae germana esse dicitur quod a musica mutuatur numeros. Moderatur enim tibicen (ὁ ἀύλητής) non minus exercitationes, quae proprie γυμνικαὶ vocantur ²⁹, quam saltatorios motus, atque, ut pugilem ac cursorem ita pyrrichistam aut Bacchi famulum aut quemvis saltatorem regit eisque dat modos, ut temporum legem certam servant et ad numeros se moveant. Quod si inter omnes scriptores graecos convenit omnibus corporis exercitationibus, cum γυμνικαῖς tum ὀρχηστικαῖς, musicos numeros accommodari, id quoque ex imaginibus pictis vel fictis apparet quae ad nos pervenerunt; ut non habeamus quod miremur si artem saltandi cum arte gymnastica sociare Platoni libeat, easdemque ita conjungere ut artes illae, prae-

25. Plato, *Leges*, 653, 654.

26. Plato, *Politica*, 400, d.

27. Plato, *Leges*, 813, d.

28. Plato, *Leges*, 796, a.

29. Cursum dico, saltum, luctationem, cetera.

senti opinione dispaes, ejus auctoritate sint unum³⁰. Quas, cum similiter numeris vinciantur, pariter valere Plato censet ad instillandam in animos illam Eurythmiam, quam ut adipiscantur omni ope atque opera eniti omnes homines debent.

III

Duos gradus esse in arte saltandi :

cum γυμναστικὰς tum μιμητικὰς saltationes.

E Platonicis scriptis intellegitur omnes graecas saltationes non ejusdem generis esse; quarum aliae, γυμναστικαὶ ὀρχήσεις, eo pertinent ut omnium artuum flexionibus extensionibusque corporis agilitatem, bonum habitum, pulchritudinem perficiant³¹, atque a ludis gymnasticis neque forma neque fine differant. Aliae vero, μιμητικαὶ ὀρχήσεις, Musae dictionem imitantur, ut Platonis verbis utar³¹, et ita ad

30. τὰ τοῦ σώματος ἃ παιζόντων ὀρχησιν εἴπομεν, ἐὰν μέχρι τῆς τοῦ σώματος ἀρετῆς ἢ τοιαύτη κίνησις γίγνηται, τὴν ἔντεχνον ἀγωγὴν ἐπὶ τὸ τοιοῦτον αὐτοῦ γυμναστικὴν προσείπομεν. Plato, *Leges*, 673, a.

ταύτης ἀρχὴ μὲν τῆς παιδείας τὸ κατὰ φύσιν πηδᾶν εἰθίσθαι πᾶν ζῶον, τὸ δὲ ἀνθρώπινον, ὡς ἔφαμεν, αἰσθησιν λαβὼν τοῦ βυθμοῦ ἐγέννησέ τε ὀρχησιν καὶ ἔτεκε. Ibidem, 673, d.

31. Plato, *Leges*, 795, e.

poetarum verba accommodantur ut gestu pleraque significant; quibus insunt omnes motus (φοραί) e quibus γυμναστικάι ὀρχήσεις constant, sed iidem motus, quia ad imitationem aptantur, in alias atque alias formas transeunt ut signa fiant et vere mentis interpretes. Ex quo efficitur γυμναστικῶς ὀρχήσεις primum artis saltandi gradum esse et quasi vias ad μιμητικῶς ὀρχήσεις; quae absolutae saltationes sunt, quod, non modo ad confirmandum corpus multum habent momenti, sed etiam animi sunt indices. Quid plura? Cum ex motibus (φοραί) solis γυμναστικάι ὀρχήσεις constant, tum μιμητικάι ὀρχήσεις, scilicet perfectae saltationes, e motibus et habitibus (σχήματα) oriuntur quam artissime permixtis.

Sapiens ille Socrates, etsi σχήματα saltationis nesciebat, libens tamen indulgebat ὀρχήσεσι γυμναστικαῖς, ut a Xenophonte traditum est. Apud quem legimus Socratem, postquam eum Charmides mane saltantem deprehenderat et vix sanae mentis existimaverat, patronum saltationis tam disertum se prodidisse ut Charmidem ipsum ad cottidie saltandum induxerit. Socrates idem, cum paulo post apud Calliam cenaret et amicis comissantibus moveret risum quod saltationis habitus (σχήματα) discendi esse cupidum se profiteretur, ita quid de saltatione sentiret significavit: « nihil aptius esse quam saltationis exercitationes ad valetudinem sustentandam, incitandam aviditatem, somnum arcessendum; easdemque mirabiliter corrigere obesitatem, si forte venter promineat, et vires toti corpori aequaliter suppeditare; ut, si quis saltationi assuescat et saltatoriis motibus singulas quasque corporis partes frequenter agitet ac compositae, vitia quae propria sint athletarum effugiat: compacta crura umerosque exiles cursorum, exilia crura, latiores.

rugilum umeros. Hinc effici ut cuique sua domus sufficiat ubi saltando valetudini consulere possit, nedum publico Gymnasio sit opus. Etenim esse ridiculum si quis nudatus senex spectaculo civibus detur, cui conclave septem lectorum capax satis sit ad tripudiandum ³² ». Quibus e verbis magis illustria fiunt quae de saltatione scripsit Athenaeus : παντός εἶναι μέλους τῆν ὄρχησιν γυμνάσιον. ἔπαπτον γὰρ τὸ ὄρχεῖσθαι ἐπὶ τοῦ κινεῖσθαι καὶ ἐρεθίζεσθαι ³³.

Cum autem scriptorum consensu, quos commemoravi, et Socratis testimonio, *motus* et *habitus* (χορεία, σχήματα) non uno eodemque tempore saltator doceretur, quaerendum esse mihi visum est fuerintne apud Graecos duo Saltandi Magistri an unus tantum fuerit. Sic est propositum de quo disputaturi sumus.

IV

A ludi magistro (παιδοτρῖθης) saltationis motus (χορεία) pueros doceri.

Magister ille, quem Graeci παιδοτρῖθην vocant, — quo γυμναστήν et nonnunquam ἀλείπτειν haud facile dignoscere possumus, — eam provinciam habet ut omnibus corporis

32. Xenophon, *Convivium*, 2, passim.

33. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 21, a.

exercitationibus ³⁴ praesit, quibus pueri ephebique, cum in palaestra, tum in gymnasio, se dedere solent. Quare artem, quam παιδοστρικήν appellant, multa complecti et gymnastica latiore esse dicit Isocrates hoc loco : περί τὰ σώματα τὴν παιδοστρικήν ἦς ἡ γυμναστική μέρος ἐστί ³⁵. Discipulos enim παιδοστρίβης docet quicquid ad vires augendas, firmandam valetudinem, ornandum corpus valet; quem tametsi non necesse est medicinam penitus excolere, eum tamen illius partis medicinae imbutum esse volunt qua morbis mederi et sanare vulnera possit. Peritissimus enim esse debet in aptandis discipulorum exercitationibus aetati viribusque ³⁶, atque curam adhibet ut, non modo discipulis, antequam pubescant, nullus corporis labor immodicus ³⁷ injungatur, quo crescentibus noceretur pueris, verum etiam exercitationis ejusque intermissio fiat priusquam discipuli, ut pueri ita puberes (ἔφηβοι), lassitudine conficiantur ³⁸. Qui, omissa hac cura, summo periculo gymnasticis exercitationibus utentur, nedum easdem ad utilitatem transferant.

Puerorum igitur ille magister, quem Graeci παιδοστρίβην vocant, simul discipulos docet et moderatur. Quem in palaestra stantem nobis fingere debemus qualem in fictilibus vasis pinxerunt artifices, amplo pallio (ἱμάτιον) involutum, bifurcam virgulam baculumve nodosum, auctoritatis

34. τὰ ὅσα περί τὸ σῶμα. Plato, *Leges*, 795, d.

35. Isocrates, περί ἀντιδόσεως, 181.

36. σύμμετροι πόνοι. Isocrates, *ad Demonicum*, 4, c.

37. οἱ πρὸς ἀνάγκην πόνοι. Aristoteles, *Politica*, 8, 4, 1.

38. λήγειν τῶν πόνων ἔτι πονεῖν δυνάμενος. Isocrates, *ad Demonicum*, 4, e.

insignia, manu habentem, tum pueros ludere jubentem, tum disceptantem inter eos qui ludunt, tum etiam virgula luctatores dirimentem.

Motus autem saltationis, quoniam, scriptorum testimonio, nihilo minus quam luctationis ceterarumque exercitationum motus ad bonam habitudinem et agilitatem ac pulchritudinem totius corporis plurimum valeant³⁹, ad partes ejusdem magistri pertinere mihi videntur, cui mandatur ut pueros gymnasticam artem doceat; παιδοτρύθειν dico. Quod exemplis comprobare promptum est. Quorum hoc apertissimum sumpsisse mihi videor a quodam calice (κύλιξ), Cimonis aetate pictis imaginibus ornato⁴⁰, in quo artifex effinxit una magistrum discipulumque, hunc ad tibiae modos saltantem, illum inflantem tibiam. Musicum vero qui sit et quomodo nominetur sine controversia cognoscimus : παιδοτρύθειν enim facit conspicuum bifurca virgula, in transversum depicta, de qua saccus pendet ornamentis distinctus, in quo tiliarum ligulae includuntur. Personam igitur utramque, intra palaestrae vel gymnasii parietes, saltationi operam dantem animo cernamus : magistrum, (παιδοτρύθεις) tibia numeros moderantem; discipulum, passis brachiis et in latum inclinato capite, uno pede stantem.

Quod hoc Plutarchi loco confirmatur : ἀπεδείχθη δὲ κριτῆς μετὰ Μενίσκου τοῦ παιδοτρύθου Λαμπρίας ὁ ἀδελφός· ὡργήσατο

39. [τῆς ὀργήσεως ἄλλη μὲν...] ἄλλη δὲ εὐεξίας εὐλαφροτήτος τε ἕνεκα καὶ κάλλους τῶν τοῦ σώματος αὐτοῦ μελῶν καὶ μερῶν... Plato, *Leges*, 795, e.

40. Simulacrum inest libri hujus fronti.

γὰρ πιθανῶς τὴν πυρρίγγην καὶ χειρονομῶν ἐν ταῖς παλαίστραις ἐδόκει διαφέρειν τῶν παιδῶν ⁴¹. Chironomia enim (χειρονομία), de qua pauca infra dicam, pars est gymnasticae simul ac saltandi artis; ut in promptu sit, ex hoc Plutarchi loco, palaesticum magistrum (παιδοστρίβητος) cum saltatorios motus pueros docere, tum arbitrum eligi saltationis.

Praeterea testatur Libanius, — quem sequemur quanquam recentior scripsit ⁴², — a gymnasiarcho (γυμναστής seu παιδοστρίβητος) discipuli membra sic conformari et molliri ut pueri, antequam saltandi magistro tradantur (διδάσκαλος, ὄρχηστοδιδάσκαλος) ad omnem imitationem paratum habeant corpus atque ad omnes habitus (σχήματα) accommodatum : τοιοῦτον μὲν ὁ γυμναστής τῷ διδασκάλῳ παρασκευάζει τὸ σῶμα, λαβῶν δ' ἐκεῖνος εὐπειθῆ τῶν μελῶν τὴν ἁρμονίαν εἰς ἕπικτος σχήματος καταστήσει μίμησιν ⁴³. Etenim saltatorem oportet, quemadmodum magistro placeat atque ut postulet res, corpus mutare et parum abesse quin Proteus sit ⁴⁴. Quod ut fiat, gymnasii magister (παιδοστρίβητος) variis exercitationibus praecet, quarum quasdam haud sine periculo perficiunt discipuli, ut illum ludum quem κύκλον seu τρόγον vocant, de quo pauca Xenophon, plurima Libanius exposuit.

Locum autem ex Libanio, tametsi ad romanum mimum potiusquam ad graecum saltatorem pertinet, laudare non

41. Plutarchus, *Convivium*, 9, 15.

42. Libanius, saeculo quarto post Christum natum, Antiochiae florebat eloquentia.

43. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 22.

44. μεταπίπτοντος [ὀρχηστοῦ] εἰς ὃ τι βούλει τοῦ σώματος. Πρωτεύς Αἰγύπτιος μικροῦ τούτων ἕκαστος. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 24.

dubitabo, cum scriptorum testimonio uterque saltator, Socratis atque Constantini temporibus, motibus iisdem usus sit, ad artem instituendus : δεῖ τὸν παιῖδα δηλοῦν ὡς ὕψους μὲν ἐφίξεται μετρίου, πολυσαρκίας δὲ οὐκ ἄφεται. δεῖ δὲ αὐτῷ καὶ αὐχένος ὀρθοῦ καὶ βλέμματος οὐχ ὑπτίου καὶ δακτύλων εὐπεφυκότων καὶ ὄλως κάλλους, ὃ πλεῖστον ἐν τοῖς τῶν θεῶν πράγμασι, μάλιστα δὲ μεταληπτόν ὀρχηστῆ. παραλαβὼν δὲ αὐτὸν ὁ παιδοτρίβης εἰς πλείους καὶ θαυμασιωτέρας καμπὰς ἢ τὸν παλαιστὴν περιάξει ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀνάγων ὑπὲρ τῶν νώτων τῷ πόδε καὶ πρὸς γε ἔτι προκύπτειν τοῦ προσώπου καταναγκάζων, ὥστε τὰς πτέρνας τοῖς ἀγκῶσι πελάζειν. ἐπειδὴν δὲ ἐργάσθεται τὸ σῶμα κύκλον, ὥσπερ τινὰ λύγον, κινεῖ πρὸς ὄρομον, οἷά τροχόν, τὸ δὲ θεῖ, καὶ τοῖς μέλεσιν ὁ ὄρομος οὐ γίνεται βλάβη· πάλαι γὰρ δὴ πεπαίδευται τούτων ἕκαστον ὑγρὸν εἶναι, μικροῦ διοικίζοντος ἀπ' ἀλλήλων τοῦ παιδοτρίβου τὰ μέλη καὶ τὰς συμβολὰς τηροῦντος τε αὐτοῖς ὁμοῦ καὶ δισταίντος, ὥστε καὶ χεῖρας καὶ πόδας, ὅποι τις ἂν ἄγη τοῦ λοιποῦ σώματος, ἀκολουθεῖν, ὥσπερ οἶμαι κηροῦ φύσιν. τοιοῦτον μὲν ὁ γυμναστὴς τῷ διδασκάλῳ παρασκευάσει τὸ σῶμα ⁴⁵.....

Hoc autem nostra maxime refert ut locos quoque ex Platoniceis Legibus et Xenophonteo Convivio afferamus, quos quivis legentium Libanii loco supra laudato conferre possit.

Ex Platonis Legibus : τῆς ὀρχήσεως ἄλλη μὲν Μούσης λέξιν μιμουμένων, τὸ τε μεγαλοπρεπὲς φυλάττοντας ἅμα καὶ ἐλεύθερον, ἄλλη δὲ εὐεξίας ἐλαφρότητός τε ἕνεκα καὶ κάλλους τῶν τοῦ σώματος αὐτοῦ μελῶν καὶ μερῶν, τὸ προσῆκον καμπῆς τε καὶ ἐκτάσεως καὶ ἀποδιδομένης ἐκάστοις αὐτοῖς αὐτῶν εὐρύθμου

45. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 22.

κινήσεως, διασπειρομένης ἅμα καὶ ξυνακολουθούσης εἰς πᾶσαν τὴν ὄρχησιν ἰκανῶς ⁴⁶.

E Xenophontis Convivio : ἡ παῖς εἰς τοῦπισθεν καμπτομένη τροχούς ἐμιμείτο, ἐκεῖνος ταῦτα εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἐπικύπτων μιμείσθαι τροχούς ἐπειράτο ⁴⁷.

Attamen animadvertendum est, exercitationes nimium laboriosas, Platonis Aristotelisque consensu, pueris vitandas esse ^{37,38}. Adde huc quod Xenophon ipse, postquam de saltatoribus imitantibus τροχούς mentionem fecit, nimiam eorum contentionem molestam esse spectantibus fatetur : οὐδὲ μὲν τὸ γε διαστρέφοντας τὰ σώματα καὶ τροχούς μιμουμένους ἡδίων ἢ ἡσυχίαν ἔχοντας τοὺς καλοὺς καὶ ὠραίους θεωρεῖν.

At saltem ex his exemplis, nisi fallor, intellegi potest pueros a gymnasiarcho (παιδοτρίβης) eadem ratione iisdemque motibus, Platonis aetate haud secus ac Libanii, ad artem saltandi informatos esse.

Satis constat pueros in palaestris Pyrrichae ⁴⁸ et Chironomiae exercitationibus institutos esse, quarum altera inter saltationes praestantissima ducebatur, altera nihilo minus athletae quam saltatori erat necessaria.

Pyrricha autem (ἡ πυρρίχη) cum in Spartanis Γυμνοπαιδείαις pars fuit maxima ⁴⁹, tum Panathenaicorum certaminibus

46. Plato, *Leges*, 795, e.

47. Xenophon, *Convivium*, 2, 21.

48. Cf. Plato, *Leges*, 796; 803, e; 833-4. Testantur quoque fictilia vasa, ornata pictis imaginibus.

49. Pyrricha utebantur Lacedaemonii ut belli comparatione : προγύμνασμα τοῦ πολέμου. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 631, a.

adjuncta est et Atheniensibus notissima fuit, quibus etiam belli comparatio facta est ⁵⁰. Quae, quoniam imitatione motus effingebat quibus pugnantes ictus adversos cavent et in hostes irruunt, imprimisque constabat ex militaribus exercitiis, cecidit, ut similis veri est, in hoplomachi ⁵¹ (ὀπλομάχος) provinciam, a quo docebantur ephebi armorum tractationem.

In palaestris itidem Chironomiae (ἡ Χειρονομία) indulgebant pueri, ut apparet ex hoc Plutarchi loco : ὠρχήσατο γὰρ [Λαμπρίας] τὴν πυρρίχην καὶ χειρονομῶν ἐν ταῖς παλαίστραις ἐδόκει διαφέρειν τῶν παιδῶν ⁵². Χειρονομεῖν autem est manus ad modos movere ⁵³, scilicet manibus saltare. Illud est quamobrem Herodoto, de Hippoclide Atheniense dicenti, per abusionem scribere libuerit : τοῖς σκέλεσι ἐχειρονόμησε ⁵⁴, id est, ut Aristotelis verbis utar : μεταστρέφειν τὴν χεῖρα, καὶ τῷ ποδὶ ὡς χεῖρι καὶ ταύτῃ ὡς ποδὶ χρῆσθαι ⁵⁵. Qua Chironomia pueri in palaestris, ea certe in gymnasiis ephebi atque athletae exercebantur, ut, alii saltatores periti, alii robusti luctatores evaderent. Cui rei documento est quidam ex Platone locus quo athletae σκιαμαχοῦντες, — id est cum umbra dimicantes, projectis brachiis, non repugnante

50. γυμνάζεσθαι πολέμῳ. Philostratus. *Apollonii Tyanei vita*, 4, 21.

51. Hoplomachus, — imperatoris temporibus exercitator seu armidoctor appellatus, — unus erat ex adiutoribus gymnasii magistri (παιδοτρέτης).

52. Plutarchus, *Convivium*, 9, 15.

53. τὰν χερῶν ἐν βυθῶν κινήσῃν. Pollux, *Onomasticon*, 2, 153.

Cf. Hesychius : χειρονόμος, ὀρχηστής.

54. Herodotus, 6, 129.

55. Aristoteles, *Ethica ad Eudemum*, 7, 13, 2.

adversario, — dicuntur χειρονομεῖν⁵⁷. Manuum igitur motus, cum ad saltationem, tum ad luctationem apti, ad illam Chironomiam pertinent qua instructi omnes debent esse.

Quid autem ex illis efficiatur, quae supra dixerim, paucis facile concludam. Etenim quoniam patet omnes corporis motus, — scilicet crurum pedumque, brachiorum, laterum, capitis motus, — in Pyrricha frequentatos, et in Chironomia omnes manuum gestus usitatos esse, compertum habeo pueros ephebosque, postquam in palaestris ac gymnasiis Pyrricha atque Chironomia exercitati essent, non modo illarum sed etiam fere omnium saltationum motus (φοραί) plane cognitos habuisse. Quippe non infinitus est saltatoriorum motuum numerus, quos eisdem reperias in armatis atque in bacchicis saltationibus; ut a gymnasii magistris (παιδοτρίβης, ὀπλομάχος) paratus fieret discipulus ad discendum apud magistrum saltandi (ὀρχηστοδιδάσκαλος).

Quaedam quidem omitto, quoniam abs re aliena sunt et musica potius quam arte saltandi continentur : numeros (μέτρα) intellegi volo, in quibus pyrrichistae et chironomontes versari debent; locum tamen afferam quo miratur Libanius citissimum quemque motum saltatores ita gubernare et carmini commensurare⁵⁸, ut, carmine desinente, una quoque corpus moveri statim desinat confestimque insistat : πότερον δ' ἂν τις αγασθειῇ μειζόνως τὴν τῆς περιφορᾶς ἐν πλῆθει συνέχειαν ἢ τὴν ἐξαίφνης ἐπὶ τούτῳ πάγιον στάσιν ἢ τὸν ἐν τῇ στάσει

56. Plato, *Leges*, 830, c.

57. id est ad modos accommodare.

τηρούμενον τύπον; ὡς μὲν γὰρ ὑπόπτεροι περιάγονται, τελευτῶσι δὲ εἰς ἀκίνητον στάσιν, ὥσπερ κεκολλημένοι,..... πόνος δὲ μείζων ἕτερος συγκαταλῦσαι τῷ ἄσματι. τοσοῦτος τοῦ μέτρου λόγος ἐν ὀρχησταῖς⁵⁸. Quod summam habet difficultatem, id discipulum docet gymnasii magister : qua ratione numeri a saltatore servantur. Sed hoc in medio relinquam.

V

Gymnasticae artis elementa,

— φοραί, σχήματα, μέτρα, —

artis saltandi elementis finitima esse.

Certiozem te facio, qui haec legas, pentathli et hoplomachi exercitationes a me dici gymnasticas, saltatoris contra exercitationes vocari saltatorias, quanquam utrasque nusquam segregavit Plato et uno nomine semper conjunxit⁵⁹.

Gymnasticae autem exercitationes e motibus (φοραί, κινήματα) constant quibusdam, quorum nonnullos proferam ut demonstrentur simillimi saltatoriis motibus esse.

58. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 24.

59. γυμνάσια διαπονήματα. Plato, *Leges*, 813, d.

CRURUM GYMNASTICI MOTUS

ἀλλεσθαι⁶⁰, πηδᾶν⁶⁰, *salire*. De eo qui saltando se exercet dicitur.

λακτίζειν⁶¹ seu λάξ ἐνάλλεσθαι⁶¹, *calcitrare, calcibus insultare*. De pugile.

πλαγιάζειν⁶², *obliquere pedes*. De luctatore.

ἀγκυρίζειν⁶³, *supplantare*. De luctatore.

ἀποπτερνίζειν⁶³, *calcibus luctari*. De luctatore.

ὑποσκελίζειν⁶², *supposito pede adversarium dejicere* seu *cruribus prosternere*. De luctatore.

BRACHIORUM MOTUS

Pugilem constat nullo brachiorum amplexu arripere adversarium et eum modo pugnis lacessere⁶⁴. Unde effici ut pugiles brachia, quantum pateat longitudo, protendant et procerissima jactent. Pugilum autem exercitationes hae sunt :

χειρονομεῖν⁶⁵.

σκιαμαχεῖν^{65,66}, *cum umbra dimicare*.

60. Pollux, *Onomasticon*, 3, 151.

61. Pollux, *Onomasticon*, 3, 150.

62. Pollux, *Onomasticon*, 3, 155.

63. Philostratus, 678. (πτερνίζειν *calce ferire* valet.)

64. Plutarchus, *Convivium*, 2, 4, 1.

65. Plato, *Leges*, 830, c. Vide supra, IV.

ἀερίζειν⁶⁶ = σκιαμαχεῖν?
ἀχροχειρίζεσθαι⁶¹, *summis tantum colluctari digitis*. Quae
lucta proprie ἀχροχειρισμὸς⁶⁷ dicitur.

Luctator vero brachia contrahere et flectere solet, nedum
projiciat, quibus medium hominem arripere et adversarium
constringere, suffocare possit. Quod ex his verbis patet
quibus luctatorum motus designantur :

δράσσειν⁶², *manu arripere*.

ἀγκονίζειν⁶², *ulnis amplecti*.

ἀγκαλίζεσθαι^{64,68}, *ulnis consortis luctari*.

περιλαμβάνειν⁶⁴, *comprehendere*.

συμπλέκεσθαι⁶⁴, *implexu brachiorum jungi*. De ambobus
adversariis dicitur.

ἀναμίγνυσθαι⁶⁴, *brachiorum [et crurum?] implicatione com-
misceri*. De ambobus adversariis.

LATERUM MOTUS

στρέφειν⁶², *corpus dextrorsum aut sinistrorsum vertere*.
De luctatore.

πλαγιάζειν⁶², *humeros obliquere*⁶⁹.

λυγίζειν⁶², de luctatore dicitur qui corporis motu vel

66. Philostratus, *de Arte Gymnastica*, 50; — Pollux, *Onomas-
ticon*, 3, 150, Vide supra, IV.

67. Lucianus, *Lexiphanes*, 5; — Pausanias, 6, 4, 12.

68. Pollux, *Onomasticon*, 3, 149.

69. ÉPAULER; cf. *Essai sur l'Orchestique grecque*, 150.

*prono*⁷⁰ *vel supino*⁷¹ *latera flectat*. Unde nomen traxere exercitationes, quos λυγισμοὺς⁷² vocant, quibus athletae molliunt corpus.

Similibus autem crurum, brachiorum, laterum motibus saltatores usos fuisse, jam procedente hac oratione, ostendam.

Postquam gymnasii magister (παιδοτριβῆς, γυμναστής) motus (φοραί, κινήματα, κινήσεις) discipulos docuit quibus ad varias gymnasticae artis exercitationes fit praeparatio, superest ut eosdem artificia quaedam erudiat athleticis usitata⁷³: qualia sint luctationis momenta⁷⁴, qua ratione impetum⁷⁵ moderentur, quos quoque numeros (μέτρα) mediis ludis servare debeant; quomodo caveant⁷⁶, haereant, repente progrediantur, cedant inopinato; quomodo etiam resupini cadant si res ita postulet⁷⁷. Pueri enim, — ut brevi comprehendam, — postquam eos magistri palaesticis motibus (φοραί) assuefecerunt, ad habitus (σχήματα) transeunt qui sunt proprii luctationis⁷⁸. Eadem igitur ratione atque etiam eadem via pueros cum gymnasticae tum saltatoriae arti

70. PENCHER LE CORPS EN AVANT; cf. *Essai*, 150.

71. CAMBRER; cf. *Essai*, 150.

72. Philostratus, *Vita Apollonii*, 4, 7.

73. δπόσα εἶδη πλαισμάτων. Philostratus, *de Arte Gymnastica*, 14.

74. καιροί. Ibidem.

75. ὄρμη.

76. ἐστάναι ἐν προβολῇ.

77. δεῖ γὰρ αὐτοῖς [τοῖς παγκρατισταῖς] ὑπιασμῶν οἱ μὴ εἰσιν ἀσφαλεῖς τῶν παλαιόντι. Philostratus, *Icones*, 2, 6.

78. οἱ παιδοτριβῆαι τὰ σχήματα τὰ πρὸς τὴν ἀγωνίαν εὐρημένα τοῦς φοιτῶντας διδάσκουσιν. Isocrates, *Antidosis*, 183.

informari patet, cum *motus, habitus, numeros* (χοροί, σχήματα, μέτρα), a pueritia doceantur athletae nihilominus quam saltatores⁷⁹. Delectantur enim Graeci solis his motibus, habitibus, numeris quibus decorem affert illa Eurythmia, omnium artium non secus atque animorum moderatrix. Neque miror si Plato ita censet ut unam et eandem artem ex athletarum ac saltatorum exercitationibus constare dicat : tanta erat cognatio qua gymnastica ars et ars saltandi, eo tempore, inter se continebantur.

Cui cognationi hoc imprimis indicio est quod non modo ab omnibus scriptoribus confirmatur verum etiam ex fictitium pictis imaginibus patescit : ut saltatorum ita athletarum motus habitusque (χοροί, σχήματα) musicae numeris adstringi, quae μέτρα Graeci vocant⁸⁰. Tibicen enim, quia gymnasiarchi aequae ac magistri saltandi assiduus adiutor est, nullam corporis exercitationem praetermittit quin interveniat ut moderator. Quo tibiam inflante, athleta currere, salire, conijcere discum, commisceri luctatores membrorum implicatione, pugiles ictus accipere et infligere, hoplitae congredi armis. Eos etiam, in publicis certaminibus, modulationibus inflammare clarissimus quisque tibicen egregium ducebat. Testis est Pausanias apud quem legimus Sacadam Argivum sexiens Olympiae inter pentathlonum auditum esse⁸¹. Pentathlos enim, ut Pausanias quoque scriptum reliquit, cum saltu decertabant, ad

79. τὰ σχήματα μετέφερον εἰς τοὺς χορούς, ἐκ δὲ τῶν χορῶν εἰς τὰς παλαιότητας. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, b.

80. Philostratus, *de Arte Gymnastica*, 14.

81. Pausanias, 6, 14.

saliendum concitabat tibicen, qui pythicum carmen tibia canebat, ut renovaretur memoria cursus qua vicisset Apollo Mercurium ⁸², et, simul inflaret tibicen, a perito carmen agnosceretur stimulusque fieret.

Nos autem, si quaeramus cur musica, apud Graecos, gymnasticis exercitationibus semper interveniat, Plato, ut philosophus, rem docet; qui Numerum (Ρυθμός) renuntiat a Musis datum esse ad tollenda humanae naturae vitia et adiutorem fieri ad illas virtutes consequendas quibus orbi plerique nascantur ⁸³; Eurythmiam enim, quod summum bonum dici possit, per motus numerose compositos ⁸⁴ animis adreperē ⁸⁵; ut tibicen, cum pueris ephebisque currendo, luctando, saltando se exercentibus dat numeros, corporum simul atque animorum moderator sit.

1). Ex motibus igitur, habitibus, numeris, (χοραί, σχήματα, μέτρα), — ut eorum quae dixi summam faciam, — ars gymnastica constat aequae atque ars saltandi; quae Platoni, non sine causa, una et eadem ars esse videntur, quam Γυμναστικὴν appellat.

82. Pausanias, 5, 8.

83. ρυθμός αὖ διὰ τὴν ἀμετρον ἐν ἡμῖν καὶ χαρίτων ἐπιδεῖα γιγνομένην ἐν τοῖς πλείστοις ἔξιν ἐπίκουρος.... ὑπὸ τῶν Μουσῶν ἐδόθη. Plato, *Timaeus*, 47, c.

84. Lucianus, *de Saltatione*, 25.

85. Plato, *Politica*, 522, a.

2). Magister ille qui omnibus praest corporis exercitationibus et παιδοστρίβης vocatur, in palaestris et gymnasiis omnes motus (φορσί) cum gymnasticae tum saltatoriae artis pueros docet; quos quoque habituum (σχήματα) quorundam, cum in luctatione tum in Pyrricha Chironomiaque usitatorum, peritos faciet, non omissis numeris (μέτρα) quibus in animos per motus habitusque instilletur Eurythmia. Sed ludi gymnasiive magister (παιδοστρίβης), cui quoniam non mandatur ut saltatorem perficiat in arte saltandi exercitissimum⁸⁶, Pyrrhicam tantummodo, quae potius militare exercitium quam saltatio est, discipulum edocet; quem alteri magistro tradit in ceteris saltationibus penitus erudiendum, id est magistro saltandi.

3). Saltandi magister (ὄρχηστοδιδάσκαλος), cum gymnasii magistri partes sint gymnasticas saltationes⁸⁷ docendorum puerorum, quae praecipue ex motibus (φορσί) constant, illam sibi provinciam vindicat ut ephebos et Chori personas ac quemvis saltatorem saltationes illas edoceat, quae ad imitationem potius pertineant⁸⁸, et ex habitibus (σχήματα) imprimis conficiantur. Ab altero igitur magistro (παιδοστρίβης) ita discipuli parantur ut apud alterum (ὄρχηστοδιδάσκαλος) absolutas saltationes discere possint, quae per σχήματα imitatione praepolleant⁸⁹.

86. ὄρχηστής τέλειος. Vide infra, Pars tertia, XXI.

87. γυμναστικά ὄρχήσεις. Vide supra, III.

88. μιμητικά ὄρχήσεις. Vide supra, III.

89. τοιοῦτον [id est ὑγρόν] ὁ γυμναστής [παιδοστρίβης] τῷ [ὄρχηστο-] διδασκάλῳ παρασκευάσει τὸ σῶμα, λαβὼν δ' ἐκείνος εὐπειθῆ τῶν μελῶν τὴν ἁρμονίαν εἰς ἅπαντος σχήματος κατὰστήσει μίμησιν. Libanius, ὑπερ τῶν ὄρχηστῶν, 22.

PARS SECUNDA

De Motibus

De Motibus

VI

Quos motus (*φοραί*) discipulos doceat palaestricus magister.

Saltatorii motus (*φοραί*) quos simul ac ceteras gymnasticas exercitationes pueros docet palaestrae vel gymnasii magister (*παιδοτρύτης*), cum, quoniam nihil imitantur, nihil significant, tum ad solum corpus attinent atque in nonnulla genera distribui possunt, quorum hanc indicem dabo :

CRURUM PEDUMQUE *φοραί*,

BRACHIORUM MANUUMQUE *φοραί* (*χειρονομία*),

LATERUM *φοραί*,

CAPITIS *φοραί*,

MOTUS QUIBUS SALITUR (*ἀερίαι φοραί*),

MOTUS QUIBUS VOLVITUR (*ἐλικώδεις φοραί*).

Quibus addam :

MOTUS ET HABITUS (φοραί, σχήματα), QUIBUS UTUNTUR PYRRHICISTAE.

Pueri enim, ut supra dixi, in palaestris Pyrrhiam edocentur, cujus ad motus, habitus, numeros (φοραί, σχήματα, μέτρα), hoplomacho duce, consuescunt.

[Scripta quidem Graeca studiose sum scrutatus eo consilio ut collecta verba quae ad saltationes spectent ordine disponam, quibus cum φοραί tum σχήματα significantur. Verum numeros (μέτρα) praetermittam, quoniam cum Musica artius quam Arte Saltandi cohaerent].

VII

Crurum Pedumque Φοραί.

Crurum Pedumque Motus primum locum habere, cum in Graeca tum in nostra arte saltandi, decet : πρότη δὲ εὐρηται ἡ περὶ τοὺς πόδας κίνησις τῆς διὰ τῶν χειρῶν¹.

Ea verba primo proferam quae, quoniam nullum proprium motum declarant, latissime patent nec ullam explanationem desiderant :

ποσί ὀργεῖσθαι (Hesiodus, *Theogonia*, 4);

1. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 630, b.

- πόδα γορεύειν (Anthologia Palatina, 11, 33);
ποσὶ γορεύειν (Anacreontea, 40);
ἀντὸ τὸ σκέλη γορεύετον (Aristophanes, *Pax*, 325);
πόδα κινεῖν (Euripides, *Bacchae*, 765);
ποσὶ σκαίρειν (Homerus, *Ilias*, 18, 572), pedibus tripudiare, pedes quassare, celeriter movere;
ποσὶν ἐπιρῶσθαι (Hesiodus, *Theogonia*, 8) idem fere valet;
ποδῶν μαρμαρυγί (Homerus, *Odyssea*, 8, 265; — Homeric Hymni, *ad Apollinem*, 203), pedum vibrans fulgor qui occissimi, incalescente sole, moventur. Translatione verborum dicitur.

Nunc ad motus transeo qui formam habere videntur definitam, quam me quidem perspicere, ut candide fatear, non confido. Quos haec verba significant :

πόδα καθιστάναι (Euripides, *Bacchae*, 184). Disciplinae saltatoriae primum gradum et primum laborem, in quo operae multum ponitur, pedis statum esse liquet. Quod confirmat ex Bacchis locus quo Cadmus et Tiresias, venerandi senes, ab Euripide inducuntur; hic vates, ille Thebarum rex, uterque furiose bacchatus. Quorum alter alteri : ποῖ δεῖ γορεύειν, ποῖ καθιστάναι πόδα; ἐξήγοῦ σύ μοι | γέρον γέροντι, Τειρεσία· σὺ γὰρ σοφός. Ex quo intellegi potest primam curam graeco saltatori esse quomodo pedes sedeant. Nostra autem hac aetate non aliter saltator laboris initium ducit ²;

2. POSITIONS; cf. *Essai*, 85-111.

[τὰ σκέλη κάμπτειν καὶ ἐκτείνειν], κάμπη καὶ ἑκτασις μελῶν καὶ μερῶν (Plato, *Leges*, 795, e). Eae sunt exercitationes quibus ordine ac numerose (εὐρυθμος κίνησις) molliuntur artus, praesertim crurum³;

δάκτυλον ἄκρον ἔχειν ποδός (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 269), sublato crure, pedem habere rigidum et tensos digitos⁴;

ποδός ὄρθιος ὀρμή (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 271), motus quo pes directus profertur⁵;

ἐπιρόρήσσειν λόξα γήθονα ταρσῶ (Nonnus, *Dionysiaca*, 40, 241), (complicitis cruribus?) non tota planta sed obliquo pede supplodere⁶;

ἄνω σκέλος (Aristophanes, *Vespae*, 1526), tolle crus in altum!⁷

πόδα πάλλειν ἀθήριον (Euripides, *Troiades*, 325), allevatum pedem quassare;

τὸ σκέλος ῥίπτειν τὸ δεξιὸν ἀλλὰ καὶ τὰρίστερον (Aristophanes, *Pax*, 332), dextrum crus et sinistrum vicissim projicere⁸;

σκέλος ῥίπτειν οὐράνιον (Aristophanes, *Vespae*, 1530), in sublime crus tantum projicere quantum potest⁹;

σκέλος οὐράνιον ἐκλακτίζειν (Aristophanes, *Vespae*, 1492), in sublime crus calcitrato jactare¹⁰;

3. PLIER ET TENDRE; cf. *Essai*, 177.

4. POINTE TENDUE; cf. *Essai*, 180.

5. IV DEVANT; cf. *Essai*, 93, 96, 101.

6. IV CROISÉE; cf. *Essai*, 95.

7. DÉGAGER; cf. *Essai*, 179.

8. JETÉS ALTERNÉS; cf. *Essai*, 222.

9. GRAND BATTEMENT EN II OU EN IV; cf. *Essai*, 186.

10. GRAND BATTEMENT EN IV DERRIÈRE; cf. *Essai*, 101, 186.

Cf. ibidem, 306, *Ruades*.

τὸ φρονίγειον ἐκλακτίζειν (Aristophanes, *Vespae*, 1524-5). Haec verba parum illustrat scholiastes, quae sic interpretatur : τὸ εἰς ὕψος ἐκλακτίζειν. Sed Pollucem si sequemur, certiores fiamus motus, quae vocant ἐκλακτίσματα, mulierum saltationes esse; quod quidem miremur, postquam breviorē Pollucis hanc enarrationem legerimus : τὰ δὲ ἐκλακτίσματα γυναικῶν ἢν ὀργήματα. ἔδει γὰρ ὑπὲρ τὸν ὄμον ἐκλακτίσαι¹¹. Corruptae hae voces sunt, ut opinor, et saltem γὰρ emendandus, nisi delendus. Veruntamen ex hoc loco et quibusdam aliis liquere mihi videtur ἐκλακτίσματα valere *calcitratus*, id est ludum jactantis in altum calces, sive retrorsum, sive in latus;

ἐκ ποδὸς ἀθύσσειν ἕτερον πόδα (Nonnus, *Dionysiaca*, 46, 118); figura verborum qua pedum motus alterni esse declarantur. Sed quales sint motus non video;

ταρσὰ διαξευγνῶναι et statim ὀμόξυγα ταρσὰ συνάπτειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 264-5), (saltando?) pedes una diducere ac protinus una admovere¹²;

πλίσσειν (Callimachus, *Hymnus 3 ad Dianam*), divariicare, id est multum diducere pedes;

ἐκ ταρσοῦ ἀμείθειν ταρσόν (Nonnus, *Dionysiaca*, 10, 241); — ἐπ' ἕγξει ἕγξος ἀμείθειν (Ibidem, 18, 137); — δεδξιὸν ἐκ λαλοῦ ταρσόν ἀμείθειν (Ibidem, 19, 197). Quin unus et idem motus illis verbis significetur non est dubium; quem, nisi fallor, ex saltu simul ac pedum permutatione constare dicam¹³;

11. Pollux, *Onomasticon*, 4, 102.

12. ASSEMBLÉ; cf. *Essai*, 243.

13. CHANGEMENT DE PIED; cf. *Essai*, 245.

πόδα ἀίρειν ἐπὶ ὤμου (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 272),
imponere pedem umero;

καμπύλον τρυσὸν ἐπὶ ἀγένη αἰωρεῖν ὀπισθοτόνω ὑπὸ πέγνη
(Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 273-4); hic est magni laboris
motus, quo crus retrorsum ita extollitur ut pes, umero
superpositus, ex collo emineat. Cui motui conferendae cum
exercitatio quae τρογὸς a Libanio vocatur, tum saltatio quam
Xenophon eodem nomine appellat ¹⁴;

ἀλλάζειν καὶ ἀνιστάναι (Xenophon, *Anabasis*, 6, 4), terram
genu tangere, et statim resurgere ¹⁵;

σταφυλήν πατεῖν ποδῶν βητάρμονι παλμῶ (Nonnus, *Dionysiaci*, 12, 351); hic motus est vindemiantium qui uvam in
labro conculcant, numerose tripudiantes.

Crurum motus crebra pedis percussione alii ab aliis saepissime separabantur, quae ad servandos numeros saltatoribus maximo adjuncto erat. Quod declarant verba haec :

ποδῶν κτύπος (Euripides, *Iphigenia Aul.*, 438: — Lucianus, *de Saltatione*, 2), pedis supplisio, seu percussio, qua ictus, graece θέσις, redditur ¹⁶;

ἐγκατακρούειν χορείαν ποδί (Aristophanes, *Ranae*, 330);
haec percussio est qua saltantium choro servatur ictus;

οἱ τῶ σιδήρῳ ὑποδήματι κτυποῦντες (Lucianus, *de Saltatione*, 83); instrumenta, de quibus agitur, simile quicquam habent illorum quae vocat Pollux κρουπέζια, apud quem

14. Vide supra, Pars prima, IV.

15. Cf. *Essai*, 315 : *Danses agenouillées, accroupies*.

16. Cf. « senos ictus reddit iambus ». Ex Horatio, *ad Pis.*

legere est : τὰ χρουπέζια, ξύλινον ὑπόδημα, πεποιημένον εἰς ἐνδόσιμον χοροῦ ¹⁷. Veteribus autem cum Graecis tum Romanis tantus erat numeri amor ¹⁸ ut aures crebra et fragosa saltantium pedis percussione non offenderentur, dummodo servaretur ictus. Quae percussio adeo in consuetudinem venit ut ἄψοφον ἔγγος ¹⁹ *pedem immotum* valeret, quanquam verbum pro verbo redditum non idem declarare videatur. Saltatori enim pedum crepitus quidam necessarius habebatur : κτύπου δεῖ τοῖς ὀρχησταῖς ὅς τὰ τε τοῦ χοροῦ διοικήσεται πρὸς τὴν χρείαν καὶ συμβαλεῖ τοῖς ὀρχησταῖς εἰς εὐρυθμίαν. οὗτος δ' ἀπὸ ψιλοῦ τοῦ ποδὸς οὐκ ἂν ἀπογρῶν εἴη· δεῖ δὴ τινα κανόνα σιδηροῦν ἀπὸ τῆς βλαύτης ὀρμώμενον ἀρκοῦσαν ἡγλὴν ἐργάσασθαι ²⁰. Sed hoc animadvertendum est, illa lignea seu ferrea calceamenta quibus ad percutiendos numeros, Luciani et Libanii temporibus, saltatores utebantur, graecis saltatoribus ignota fuisse; qui, nudi aut corio calceati pedis supplisione, ictus reddere satis habebant. Mimi vero et pantomimi Romani, temporibus caesarianis, ita vehementer incutiebant pedem orchestrae pulpito ut eam aliquoties effringerent ²¹;

ὁ χοροϊτύπος [Σειληνός] (Pindari fragmentum 57); — Γληγεὺς ὁ χοροϊτύπος (Nonnus, *Dionysiaca* 14, 187); — γυνὴ παίζουσα χοροϊτύπος (Ibidem, 46, 120); Silenus autem ebrius

17. Pollux, *Onomasticon*, 7, 87.

18. Erant φιλόρρυθμοι. Cf. Plutarchus, *de Musica*, 21.

19. Callimachus, *Hymnus ad Apollinem*, 12.

20. Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 20.

21. τῷ ποδὶ τὴν σκητὴν καταβῆγγυσι. Ibidem.

bacchatur et Gleneus, ut Centaurus, furit : ex quo tamen non intellegi debet solis inurbanis saltationibus suppletionem pedis inesse, quippe cum Priami filiorum saltatio jam ab Homero χοροτυπία²² dicatur;

ὄρχιστήρ παλμὸς ποδῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 6, 47); — κυβιστιτήρ παλμὸς ποδῶν (Ibidem, 40, 242); pes saltatoris, postquam in altum elatus est, recidit atque in numerum terram quatit;

ποδοκρουστίαι (Strabo, 10, 15), a Strabone dicuntur de numerosis tripudiis quibus fanaticum furorem erumpere solent famuli²³ Hecates, Cereris, Cybelae, Bacchi, Cretensis Jovis, Apollonis etiam ac Musarum, deorum omnium quos juvat ritus cui nomen ὄργιασμῶ est. Strepentibus autem crotalis (κρόταλα), cymbalis (κύμβαλα), tympanis (τύμπανα), editur fervida saltatio quae ad sollemnia quaedam accedit (τὰ ἱερὰ ἐπιτελούμενα μετ' ὄργιασμοῦ, ibidem);

γαῖαν κονάβιζειν ποσίῃ (Orphica, 38, 9); de Curetibus dicitur qui multo fragore saltant;

ποδὶ πέδον ἀράσσειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 281); apud Pindarum quoque legimus : ὀπλαῖς γθόνα ἀράσσειν²⁴ : pulsare (cum sonitu)...;

ποδὶ πλήσσειν οὔδα (Callimachus, *Hymnus 4* εἰς Δῆλον); — ποσὶ πλήσσειν γόρον (Homerus, *Odyssea*, 8, 264); interpretatur scholiastes : ἡ ἐπικρότησις ἐκ τῶν ποδῶν, id est percussio pedis;

22. Homerus, *Ilias*, 24, 261.

23. πρόπολοι, χορευταί, θεραπευταί (Strabo, 10, 15).

24. Pindarus, *Pythica*, 4, 226.

ρήσσειν (Homerus, *Ilias*, 18, 571), terram saltando vehementer ferire et ingenti strepitu;

παίξειν... ὅ ἐστιν ὀρμηστικῶς κρούειν τῆν γῆν (Eustathius, *Odyssea* 9, 250);

πέδον κρούειν ἀρβύλλῃ (Euripides, *Hercules furens*, 1304).
Est ἀρβύλλῃ calceamentum crasso munitum solo proptereaque ad terram vehementer feriendam idoneum;

Ἰφροσπεσάνδαλον ἕργος ἐν γῆ κρούειν (Euripides, *Iphigenia Aul.*, 1042-3);

ποδῶν κρότος (Euripides, *Troïades*, 546; — *Heraclidae*, 783);

ἐπιχροτοῦνται τχροσί (Nonnus, *Dionysiaca*, 48, 731);

ποσσίχροτος (Herodotus, 1, 66), de terra dicitur quae saltatorum pedibus pulsatur;

ποσσίχροτος (Orphica, 30, 2), de saltatore dicitur qui pedibus terram pulsatur;

ποσὶ οὖλα καταχροταλίξειν (Callimachus, *Hymnus ad Dianam*, 217);

λοξῶ πεδίῳ πέδον χροταλίξειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 46, 117), terram, non planta sed obliquo pede pulsare.

VIII

Brachiorum Manuumque Φορσί. — Χειρονομία.

Cum γεῖρ dupliciter dicatur, ut et *brachium* et *manum* significet, tum χειρονομία non modo manuum sed brachiorum quoque gesticulationem declarat, quae ad gymnasticam

artem pertinet. Chironomiam autem, quoniam, ut supra dictum, gymnasticae artis ars saltandi pars est, saltatorem nihilo minus quam atletam docent. Quam attingere paucis exemplis satis ducam, ea re quod brachia manusque vix dici potest quot habeant motus. Saltator enim, sive manibus loquitur, sive nihil imitans brachia manusque ad numeros movet, arbitrio suo gestum agit.

Nullum proprium motum significant haec verba :

ἡ τῶν χειρῶν κίνησις (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 22, b).

De saltatoribus agitur;

χειρες γυμνάζονται (Xenophon, *Convivium*, 2); de quodam saltatore dicitur;

ταῖς χειρσὶ ὄρχεῖσθαι (Antiphanes, apud Athenaeum, 134, b).

Angustius vero haec verba valent :

χειρας τείνειν, προτείνειν, ἐκτείνειν, ἀντείνειν, cetera : brachium porrigere, in quantum patet longitudo protendere; manus supra umeri altitudinem effere;

τὰς χειρας ἐν πρόβολῃ ἀνέχειν (Philostratus, *de Arte Gymnastica*, 31), brachia rigentia projicere, ab oculis protensa;

βάλλειν ὡδὲ καὶ ὡδὲ χειρας (Anthologia, *Epigrammata Erotica*, 129). De asiatica quadam saltatrice agitur quae ultro citroque spargit manus et argutiis digitorum indulget;

τὰς χειρας ὑπέριας ὑποκινεῖν (Philostratus, *Icones* 2, 1), manus supinas, supplicum instar, commovere;

βραχίῳν ἀνω²⁵ (Philostratus, *Icones*, 2, 34), allevatum rigensque brachium;

25. Cf. *Essai*, 140.

ἄνω καὶ ἔνεροθι γείρα τινάσσειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 107), *
manum tum in superiora jactatam tum inclinatam vibrare;

ὑπὲρ αἰθέρα γείρα σεύεσθαι. (Orphica, *Lithica*, 11, f),
manum supra caput ecleriter quassare;

γείρας ἐλελίξειν ἀμοιβάδῃ (Nonnus, *Dionysiaca*, 46, 119),
utrumque brachium vicissim rotare;

τῶν γειρῶν περιγῶγῃ (Pollux, *Onomasticon*, 4, 96); hic
motus est brachiorum (manuum) quae rapida vertigine
ducuntur;

σευπὸν γαστροίξειν (Aristophanes, *Vespae*, 1529), ventrem
strepente manu caedere. De comica saltatione agitur, qua
histrio assidua vertigine rotat simul et ridiculos gestus edit;

συμφορταῖς πάλμησιν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 270),
compressis manibus. De uno saltatore dicitur.

Quomodo thyrsis, organis, circulis etiam utantur salta-
tores, ex his exemplis apparet :

θύρσον κινεῖν εἰς βακχεύματα (Euripides, *Bacchae*, 724),
thyrsium movere, quassare, bacchantium ritu;

θύρσον κτύπειν (Euripides, *Bacchae*, 240), terram thyrso
quater;

θύρσῳ χροσεῖν γῆν (Euripides, *Bacchae*, 188), strepente
thyrso terram percutere;

τοὺς θύρσους ὄνονεῖν valere θυρσάδδεν (seu θυρσάξειν) dicit
scholiastes (*Thesmophoria*, 1313), id est in honorem Bacchi
thyrsium vibrare;

θύρσον ἀρεῖν ἐν ὀξείᾳ καὶ ἄμα ὀξείῳ ποδί (Euripides, *Bac-
chae*, 943), thyrsium pedi dextero innixum dextera manu ita
tollere ut pes simul sublevetur et quasi pedi infixus thyrsus
maneat;

* ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς [ὄργανα βακχικὰ, νάρθηκας, θύρσους, παρ-
 ώας...] αἰωρεῖν (Demosthenes, *de Corona*, 258);

ἢ δὲ [ὄρχηστρία] λαμβάνουσα [τρόχους] ἅμα τε ὠρχειτο καὶ
 ἀνερόριπτει δινουμένους, συντεκμαιρομένη ὅσον ἔδει ῥίπτειν ὕψος,
 ὡς ἐν ῥυθμῷ δέχθῃσθαι (Xenophon, *Convivium*, 2, 8) : salta-
 trix vero, circulis acceptis, simul et saltabat et eos sursum
 jactabat vibratos, circulosque in tantum altitudinis conji-
 ciebat quantum erat satis ut eos in numerum excipere
 posset.

Quemadmodum pedis supplusione servatur ictus, ita
 manuum percussionem ad servandos numeros adhibet
 saltator :

τῶ χειρῶν, τὰς χειρῶν κροτεῖν (Herodotus, 2,60 ; — Plutar-
 chus, *Convivium*, 1,5,2), manus concrepare. Non de eo qui
 plaudit sed de saltatore his locis agitur. Notandum vero
 quod τὰς χειρῶν κροτεῖν *plaudere* saepius valet ;

παλάμιας κροταλίξειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 45, 277),
 manibus pro crotalis uti ;

τοῖς δακτύλοις ὑπὲρ κεφαλῆς ὑποψοφεῖν (Plutarchus, περὶ
 τῆς Ἀλεξάνδρου τυγχῆς, β), allevata supra caput manu,
 digitis crepare. Quo loco Sardanapalum inducit Plutarchus
 asiatico more saltantem. Apud Athenaeum quoque legimus :
 [Σαρδανάπαλλον] συμβεβηκότα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοὺς δακτύ-
 λους, ὡς ἂν ἀποκροτοῦντα²⁶, id est digitis summis cocuntibus
 crepitare.

26. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 529, f.

IX

Corporis Φοράι.

Corpus quidem cum dico, intellegatur oportet *truncus* ab umeris ad umbilicum, ut ejusdem motus sint umerorum ac laterum φοράι. Quorum exempla haec :

δεῦρο κἀκεῖσε τοὺς ὤμους συνδιαφέρειν (Plutarchus, *Convivium*, 7, 5, 2), umeros jactare, seu in utramque partem nutare;

μ' ἔασον ἐλκῶσαι (Aristophanes, *Pax*, 328); — ἐλκῶσαι κόρδακα (Aristophanes, *Nubes*, 540). Odiosam laterum supinitatem ἔλκειν declarat;

πλευρὰν λυγίζειν ὑπὸ βύμηις (Aristophanes, *Vespae*, 1487); latera torquere, non illa forti ac virili inflexione quae ab armis aut a palaestra petatur, sed immoderata quadam et obscena lumborum intentione qua histriones, qui cordacem saltant, uti solent;

λυγίζεσθαι ὀπί κειρός (Lucianus, *de Saltatione*, 77), quo-
quoversus corpus flectere;

τὸ σῶμα λυγίζειν, κάμπτειν, κλάζειν (Pollux, *Onomasticon*, 4,98) corpus torquere, flectere, frangere;

εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἐπικύπτειν (Xenophon, *Convivium*, 2, 22),
 motu corporis uti prono ²⁷;

εἰς τοῦπισθεν κάμπτεσθαι (Xenophon, *Convivium*, 2, 22),
 supinus stare ²⁸. Tanta autem potest esse supinitas ut saltatoris corpus quandam rotam (τροχός) imitetur : ἡ παῖς εἰς τοῦπισθεν καμπτομένη τροχούς ἐμιμείτο, ἐκεῖνος εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἐπικύπτων μιμείσθαι τροχούς ἐπειράτο (Xenophon, *ibidem*) ; — ἐπειδὴν δὲ ἐργάζεται τὸ σῶμα κύκλον, ὥσπερ τινὰ λύγον, κινεῖ πρὸς ὀρόμον, οἷα τροχόν : τὸ δὲ θεῖ (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 22) ;

θαυμάσια καμπὰί (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 22).
 Apud Libanium scriptum est : παραλαβὼν δὲ αὐτὸν [scilicet τὸν παιῶνα, τὸν εἰς τοὺς ὀρχηστὰς ἐγκριθησόμενον] ὁ παιδοτρίβης εἰς πλείους καὶ θαυμασιωτέρας καμπὰς ἢ τὸν παλαιστὴν περιάξει. Illas autem flexiones, quae καμπὰί a Libanio dicuntur, et ad saltationis disciplinam pertinent, cum Socratis aetate tum caesarianis temporibus usitatas fuisse, e Xenophontis et Platonis simul ac Libanii laudatis locis patet ;

ὑπτιος αὐτοέλικτος ἐκάμπτετο κυκλάδι τέγγη | ... ἐπίκυρτον
ἐς ἡέρα γαστέρα φαίνων (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 276-7).
 Quo motu saltator adeo torquetur ut, resupinato corpore, manibus pedibusque infra junctis, pectus venterque prominent, intenti instar arcus. Ad summam vero supinitatem perduci videtur discipulus qui, Libanii testimonio, in pilae modum convolvitur, ut cubitos calces attingant : [τῷ παιῶνι] ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀνάγων [ὁ παιδοτρίβης] ὑπὲρ τῶν γότων τὸ

27. CORPS PENCHÉ EN AVANT; cf. *Essai*, 150.

28. CORPS CAMBRÉ; cf. *Essai*, 150.

πόδες καὶ πρὸς γε ἔτι προκίπτειν τοῦ προσώπου κακηνιγλάζων,
ὥστε τὰς πτέρνας τοῖς ἀγκῶσι πελάζειν (Libanius, ὑπὲρ τῶν
 ὀρϋιστῶν, 22);

ἰδνωθεὶς ὀπίσω (Homerus, *Odyssea*, 8, 375). Hic motus est
 sphaeristae qui, cum in eo est ut celeri brachio pilam jacu-
 letur, corpus resupinat. Homerus enim eos qui pila ludunt
 saltatores appellat, quoniam ad numerum moventur;

ὑπτιασμός (Lucianus, *de Saltatione*, 71), saltatoria supi-
 nitas est, φορὰ scilicet, quam ostendere quantum ab illo
 habitu (σϋμμα) dissimilis sit, quo pancratiastes aliquandiu
 adversarium effugiat ²⁷, nihil opus esse mihi videtur.

Nonnullos motus exempli gratia proferre mihi liceat,
 obscenos quidem, sed tamen illis saltationibus non inusi-
 tatos, quibus non modo comoedia verum etiam religio licen-
 tiam concedebat. Quorum, quanquam multi sunt, exiguum
 numerum colligere satis habui :

πυκνὰ τὴν ἔδραν στρέφει, ὅπως πεπιδεδῶσθαι δόκη (Theo-
 phrastus, ὀψιμαθίας), crebro podicem torquet ut artis sal-
 tandi callidus esse videatur;

πρωκτὸς ᾤσκει (Aristophanes, *Vespae*, 1493); ad verbum :
 πρωκτόν, id est posteriora pandere.

Sed quamvis ad formandos saltatores pudendis motibus
 aliquid loci concedere Graeci videantur, oratione super-
 sedeo.

27. Vide supra, Pars prima, V.

IX *bis*

De motibus κυβιστητήρι propriis.

Valet κυβιστήν in caput se conijcere, id est porrectis brachiis ita in manus insilire, ut, manus palma in plantam pedis quasi conversa, cruribus pro brachiis saltator utatur²⁸. Quam exercitationem, quanquam in eos ludos incidit quos appellant θρόματα, non recusant Graeci quominus ὄρχηστῆμα dicatur. Cujus plures sunt modi. Saltatores enim, qui κυβιστητήρες et κυβιστητήρια vocantur, manibus ingredi parum habentes, tum rotam imitari delectantur, manibus pedibusque alterna ac celeri nutatione se excipientes²⁹; tum, inverso capite, solis manibus insistunt pedibusque gestum agunt, velut ille Hippoclidus qui, postquam laconico atticoque more saltando Clisthenis tyranni et amicorum admirationem moverat, iisdem in contemptionem subito

28. μεταστρέψασαι τὴν χεῖρα καὶ τῷ ποδί ποτε ὡς χειρὶ καὶ ταύτῃ ὡς ποδί χρῶνται ὄρχηστῆριδες (Aristoteles, *Ethica ad Eudemum*, 7, 13, 2).

29. Cf. *Essai*, 374.

venisse dicitur, ubi, manibus ac cervice mensae impositis, scurrae instar gesticulatus est³⁰; tum denique, pedibus erectis, pila ludunt, tendunt arcum, vinum hauriunt e crateribus³¹, semper ad numeros se moventes.

Apud Xenophontem legimus : [εἰς ξίφρα] *κυβίστα* τε καὶ ἐξέκλυβίστα (*Convivium*, 2, 11); erectos inter gladios, infixos circulo cuidam³¹, in caput prona se conjiciebat saltatrix, ac rursus supra eos supina exsiliebat. Ex quo intellegitur *κυστῶν* et *ἐκκυστῶν* ejusdem generis motus significare, sed ita in contrarium ductos ut, cum *κυστῶν* prorum in manus insilire valeat, tum *ἐκκυστῶν* supinum seu resupinato corpore in manus cadere declaret³².

Saltatores quoque, quorum nomen ex *κυβίστα* ducitur, ab Homero et Xenophonte accepimus turbinis vice nonnunquam circumagi, ut ex his locis apparet :

δοῦν δὲ κυβιστῆρε... ἐδίνευσον κατὰ μέσσου (*Ilias*, 18, 605; — *Odyssea*, 4, 18);

ἐδινεῖτο καὶ ἐξέκλυβίστα (Xenophon, *Anabasis*, 6, 4).

Utrum tamen *δινεύειν* et *δινεῖν*, locis laudatis, in caput prorum se conjicere an vortice recte circumagi valeant, mihi in incerto iudicium est; nec longe absum ut *δινεύειν* ac *δινεῖν*, iisdem locis, pro verbo proprio *κυστῶν* subjiciantur.

30. τοῖς σκέλεσι ἐχειρονόμησε (Herodotus, 6, 129).

31. κυκλὸς περίμεστος ξιφῶν ὀρθῶν (Xenophon, *Convivium*, 2, 11).

32. Philostratus (*de Arte Gymnaastica*, 50) pro *κυστῶν* et *ἐκκυστῶν* dicit *περικυβιστῶν*.

X

Capitis Φορὰ.

κεφαλὴν διαφέρειν, περιφέρειν (Pollux, *Onomasticon*, 4, 96),
caput movere, rotare;

κεῖρα σείειν (Euripides, *Bacchae*, 185), caput quassare,
Bacchantium modo, id est nunc demissas, nunc supinas
cervices jactare³³;

ἐπισείειν κέρη (Tryphiodorus, *Ἰλίου ἄλωσις*, 360), Bac-
charum modo, quas furiat bacchica tibia, caput vibrare;

κεφαλὴν πορήγορος (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 279), inversum
suspensumque caput saltatoris cujusdam qui ἐκκυθιστῆ,
erectis pedibus;

ἀγένη στροβιλίξειν (Anthologia, *Epigrammata votiva*, 94),
cervices torquere. De Cybeles sacerdote dicitur qui, cum
fanatico furore movetur, caput jactare et comas excutiens
rotare solet;

τὸ κορύπτειν (Strabo, 10, 21), cornu ferire, arietis instar.
A quo verbo verbum Κορύθαντες ductum esse putat Strabo;

33. TÊTE PENCHÉE, TÊTE RENVERSÉE; cf. *Essai*, 158.

ῥομβίτησὺς ὄνειν πλοκάμους (Anthologia, *Epigrammata votiva*, 219; — ὄνειν ἐδύτροσφάλλυγγα κόμην (ibidem). De Gallo agitur, Cybeles in honorem insaniente, cujus cincinni, capitis quassatione, vertuntur in orbem;

κεφαλὴν τινάσσειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 49, 201), caput vibrare ad excutiendas comas (βόστρυγγα σείειν). Quod quidem hoc loco facete dicit Nonnus de saltatore quodam cui nudus est capillo vertex;

περιὸνειν ἀνελίγματο γλίττις (Anthologia, *Epigrammata funebria*, 485). De Thiadibus, quae circa tumulum Aleximenis, saltatoris praeclari, saltant neniam, tympanis sonantibus;

αὐλὸς ἔσεισε κόμης (Philostratus, *Icones*, 1, 17, Πενθεύς); tibiam bacchicam loquitur Philostratus qua fanaticus furor animis subrepat.

Graeci saltatoris oculi non modo loquuntur quemadmodum affectus sit et animi indices sunt, sed etiam motibus ejusmodi moventur (φορμί) quales de membris ac toto corpore superius exposui. Quod quidem ex his exemplis patebit, id tamen mirabimur, praesertim cum nostra hac aetate oculos in numerum tollere, demittere, rotare, saltatoribus sit inusitatum :

ἐπισχοπεῖν πανταγῶν κυκλοῦσαν ὄμμα (Aristophanes, *Thesmophoria*, 958), oculos circumagere atque ita quoquo versus volvere ut cum pedibus in gyros ductis consentiant. Saltatores enim quos hoc loco inducit Aristophanes, orbem versant;

ταγῆς ὀφθαλμοί (Philostratus, *Icones*, 2, 1), nulla translatione dicitur ac *prompti ad numeros oculi* valet, ut ex

ipso loco exstat : *ταχέϊς δὲ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ θεοῦ, ῥυθμόν τινα, οἶμαι, διανοοῦντες*. Quem deum, Cupidinem scilicet, Virgines circumstant hymnum canentes et supinas manus librantes blande, fluctuum instar, in honorem Veneris quam e mari genitam dicunt;

ὄμμα δὲ οἱ καὶ ταρσὶ ποδῶνεμα (Anthologia Planudis, *Epigramma* 283); ad verbum : oculorum et pedum velocitate ventos aequat saltatrix;

ὀφθαλμοὶ συγχροροεῦοντες (Philostratus, *Icones*, 2, 35, *Horae*). Horis in gyros volitantibus sublatum est brachium, demissa coma, fervetque gena prae cursu, unaque subsultant oculi;

ἕρρι πέμπειν ὀπωπᾶς (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 263); in saltus ferri et simul oculos ad caelum erigere.

Omittan vero verba, qualia sunt *ἀναβλέπειν, περιβλέπειν, ὄμματᾶ δινεύειν, ὀφθαλμοὺς ἐλελίξειν*, cetera, quibus oculorum *σχῆματᾶ* potius quam *φορᾶ* significantur.

XI

Quid sit Incessus (*πορεία*) **et quid Status Pedis.**

Saltator, postquam singulas corporis partes, in vestigio stans, movere didicit, locum mutare docetur et facere gradum ut artis saltandi ratio postulat. *Incessus* autem,

quam πορείαν Graeci vocant, id est τὸ βαίνειν, τὸ βαδίζειν ὀρθογωνιστικῶς ³⁴, quomodo fiat, ex his verbis intellegere est :

{ εἰς τὸ πρόσθεν, ante....
 εἰς τοῦπίσθεν seu ἐπ' οὐράν ³⁵, retro....
 ἐπὶ δόρυ ³⁶, in dexterum,
 ἐπὶ ἀσπίδα ³⁶, in sinistrum,
 εἰς τὰ πλάγια, in obliquum;

ὀρθὸς βαδίζειν ³⁶ (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 622, c),
 recta via seu in directum ingredi;

σκολιόδρομεῖν, id est flexuosum iter carpere; novum
 quidem verbum insolitumque apud bonos auctores, ducitur
 tamen a σκολιόδρομος, quod minus recens est;

παλίσσυτον ἔγγυς (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 110); hic est
 motus quo pes retro fertur;

δόγματος τερσός (ibidem), immutatione verborum dici mihi
 videtur et *gradus in obliquum ductus* valere.

Saltator vero, quocumque incedit, tum humi movetur,
 tum in sublime corpus jactat, ut jure optimo Eustathius
 aliud saltationem γθονίαν, aliud ἀερίαν esse voluerit ³⁷. Quarum
 discrimen non difficile est; etenim, cum nullus saltus ad
 saltationes γθονίας accedit, — quas quoque κοινὰς appellat
 Eustathius, — tum saltationes ἀερίαι ex illis motibus
 constant, quae vocant Graeci ἄλματα, πηδύματα, σκιρ-

34. Lucianus, *Nero*, 6; — Strabo, 10, 21.

35. Theophrastus, ὀψιμαθίας.

36. Cf. Sophocles, *Ajax*, 1254 : ὀρθὸς εἰς ὄδον πορεύεται.

37. Eustathius, *Odyssea*, θ, 378.

τήματα, quibus fit illa quae dicitur πορεία πολύσκαρθμος³⁸.

Adde huc quod ἀερία saltatio haud secus ac saltatio γήονία potest ὄρχησις ἐλικώδης³⁹ fieri, quotiescumque saltator in orbem circumagitur.

Hoc denique animadvertendum est, inter saltatorios motus manifestam dissimilitudinem apparere, prout saltator, unoquoque gradu, pedem admoveat solo et tota planta progrediatur, aut contra, omne tempus allevata calce, suspensum pedem proferat et summis ambulet digitis, Occasionis instar, quam stantem ἐπ' ἄκρα poeta effinxit⁴⁰. Cujus quidem status (ἐπ' ἄκρα, ἐπ' ἄκρων) exemplis satis obscura interpretatio adjicitur⁴¹, quem picturae et sculpturae monumenta multo dilucidius cernere sinunt.

38. Nonnus, *Dionysiaca*, 48, 639.

39. TEMPS TOURNANTS; cf. Essai, 209.

40. Anthologia Planudis, *Epigramma* 275.

41. Nonne Apollo suspenso gradu procedit, hoc versu quo dicitur καὶ καὶ ὕψι βιάς (Homericus Hymnus ad Apollinem *Pythium*, 202)?

XII

De motibus quibus salitur:

ὄρχησις ἀερία.

Hactenus fuit quod a me de γθονίας saltationis motibus (φοραί) scribi posset. Venio nunc ad φοράς quibus ἀερία constat saltatio. Ad quos adeo propensi natura sumus, si Platoni fides, ut omnibus fere saltationibus saltus adjiciatur: μετεωρίζειν ἀπὸ τῆς γῆς.... πάλλιν τε καὶ πάλλεσθαι, καὶ ὄρχεῖν καὶ ὄρχεῖσθαι καλοῦμεν ⁴².

Saltationis ἀερίας haec exempla proferam :

μετεωρίζειν, μετέωρος εἶναι (Eustathius, *Odyssea*, θ, 376), in sublime sic tolli ut neuter pes ne libet quidem terram ⁴³; quod in saltu fit. Homerus enim de sphaerista, qui saliens pilam excipit, haec dicit : ὁ δ' ἀπὸ γθονός ὑψόσ' ἀερθεῖς | ρηϊδίως μεθέλεσκε, πάρος ποσὶν οὐδ' ἀς ἰκέσθαι, quod interpre-

42. Plato, *Cratylus*, 407, a.

43. PÉRIODE DE SUSPENSION. Cf. *Essai*, 69, 222.

tatur Eustathius : ἀναπιδήσας καὶ ἔτι μετέωρος ὧν μετελάμβανε (loc. cit.);

πολὺ ἀπὸ τῆς γῆς εἶναι (Philostratus, *Apollonii Tyanci Vita*, 2, 28). De saltatore quodam agitur, qui in tantum altitudinis salit quantum necesse est ad κυβίστησιν ⁴⁴ perficiendam priusquam in pedes recidat;

ἐκ γῆγονός αἰωρεῖσθαι πολυσκάρημω πεδίλῳ, (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 263); de iteratis et continuis dicitur saltibus;

ἐν ἡέρι ταρσά μεθέντες... Σάτυροι (Nonnus, *Dionysiaca*, 10, 148), in altum saliant Satyri antequam praecipites in manus recidant; quod κυβίστην est ⁴⁴;

[τὼ πόδε] ἀναβάλλειν ἄμα (Alexis, apud Athanaeum, 134, b), ambobus pedibus in altum exsilire.

Πηδῆματα.

ἀπάκτως πεδῶν (Plato, *Leges*, 672, c); hic saltus incompositus est, adstrictus scilicet nullis numeris, cui indulgere juvant pueri, quos ludus, natura duce, sollicitat. Tantum in nobis insitum est, ut ait Plato, desiderium saltandi! Similiter a Sophocle dicitur hinnuleus lascivire : νεβρός οὐράνιον πεδῆμα κομφίζουσα ⁴⁵. Inde patet vocibus πηδῶν, πηδῆμα, πηδήσις inconditos motus atque, ut graece loquar, ἀρρόθιμους φορὰς significari;

πηδῶν σὺν πεύκασι (Euripides, *Bacchae*, 307), de Bacchantibus dicitur, id est de Baccho ipso et famulorum caterva,

44. Vide supra, Pars secunda, IX ^{his}.

45. Sophocles, *Electra*, 860-1.

qui, facibus armati et fanaticis incensi saltationibus, Delphicis saxis nocte concursant;

πιθῶντες [Κουρῆτες] ἐνθρόν τι καὶ πολεμικόν (Lucianus, *de Saltatione*, 8); saliunt Curetes tanquam furiosi, ut, pedibus et armis concrepantibus, vagitus Alumni obruantur;

σφοδρὰ καὶ κματηρὰ πιθῶματα ταῖς ἀγροικίαις ἐπιπολάζοντα (Lucianus, *de Saltatione*, 33). Rusticis saltationibus (ἀγροικαὶ ὀργίσεις) immoderati saltus insunt; nec mirum.

Verbum autem πιθῶν, quam habeat vim et notionem, exemplo hoc aperiam, ab Euripide sumpto : χεῖρα δ' ἔμπελξας' ἐμῆν | σχίσω σε πιθῶν δυστυχεῖ πιθήματα (*Orestes*, 262-3). Quibus versibus alloquitur Electra fratrem quem sceleris memoria cruciatum quassant Furiae. Sequitur ut saltus, quae πιθήματα vocant et πιθήσεις, fanaticorum saltationibus maxime apti sint : Satyros dico et Bacchas, omnes thyasi bacchici personas, Cybeles famulos, quibus saltatores rusticanos libens addam.

Σχιρτήματα.

Verum verbo σχιρῶν, quanquam in bacchicos et comicos saltatores plerumque cadit, minus inconditi motus significantur. Qua quidem Libanius utitur de saltationibus rusticis dicens, quae circum arbores antiquitus ducebantur⁴⁶, ea voce certe Aristophanes de motibus bene compositis usus est :

46. περὶ τοὺς ἀρχαίους σχιρτήματα (Libanius, ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων, p. 394, Reiskius).

ἀπαξάπαντες ἕξ ἐνὸς λόγου | ὄρχεῖσθε καὶ σκιρᾶτε καὶ χο-
ρεύετε (Aristophanes, *Plutus*, 760-1). Quibus versibus decla-
rantur quaedam choricæ exercitationes, ordine ac nume-
rose orientes aliae ex aliis.

Baccharum igitur et Corybantum saltibus, qui dicuntur
σκιρτήματα⁴⁷, aliquid adest eurythmiae et numerus quidam.
Testis est Nonnus apud quem :

σκιρτῆν ποδῶν βητάρμονι παλμῶ (18, 140).

Testes sunt Nymphae, quas, quanquam pedibus summam
arenam libare et vix tentare terram poeta dicit, σκιρτήμασι
tamen indulgentes inducit :

ἔγχεσι κοῦραι [Νύμφαι], σκιρτῶσαι (Orphica, 51, 8).

Pan quoque σκιρτητής vocatur, quem Nympharum choros
ducere juvat :

ἐν ταῖς κορυφαῖς τοῦ Κιθαιρῶνος ὑποσκιρτῶν [Πάν] (Philostratus, *Icones*, 1, 13, *Semele*);

ὅτε ἐτίκτετο [Πίνδαρος] ἐλέγοντο καὶ αἱ Νύμφαι χορεῦσθαι οἶ, καὶ
ἀνασκιρτῆσαι τὸν Πάνα (Philostratus, *Icones*, 2, 12, *Pindarus*).

Nuptialibus quoque et funebribus etiam choreis insunt
σκιρτήματα :

ἐπισκιρτῆν πολυστάρθμῳ χορεΐῃ (Musaeus, *Eros et Lean-*
der). De nuptiali saltatione agitur qua multum salitur ac
laetissime;

ἐπισκιρτήματα ταρσῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 152);
hae saltatorum exsultationes sunt in honorem Staphyli
mortui, ad laetos numeros⁴⁸ adstrictae, etiamsi funus fiat.

47. Plutarchus, *de Amore*, 16.

48. φιλοπαίγμονα βυθμὸν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 148).

Saltus alii.

ἐξ᾿ ἄλλ' ἐσθλῶν (Plutarchus, *Convivialia Problemata*, 1, 5, 2);
exsilire, laetitia plenus, sed numerose (ἔρρῶσθμος κίνησις,
ibidem);

ποσὶ σκαίρειν (Homerus, *Ilias*, 18, 572). Interpretatur
Eustathius : τὸ δὲ ποσὶ σκαίρειν εὐρύθμῶν τινα καὶ ὀργιστικὴν
κίνησιν δηλοῖ.

ὀργισθῶ περὶόντι περισκαίρειν καλλιῶν (Nonnus, *Diony-*
siaca, 1, 135); circumsilire...

ἄρρεσθ' ἄνω, ἰαὶ εὐαί (Aristophanes, *Ecclesiazusae*, 1179);
quibus motibus omnes Chori personae, nisi fallor, non uno
pede, sed ambobus pedibus, una saliant. Etenim in Lysi-
strate similiter carmen Chori finitur : ἄρρεσθ' ἄνω, ἰαὶ, | ὡς
ἐπὶ νίκῃ, ἰαὶ, quod ad verbum est : exsilite velut si victoriam
celebretis;

ἀνθρόσκει δ' ὡς βρομιαζόμενα (Anthologia, *Epigrammata*
descriptiva, 774); — εἰς γωρεῖαν θρόσκει ὡς βρομιαζόμενος
(Ibidem, 775); utrumque de saltatore dicitur quem bac-
chicus tenet furor ⁴⁹. Media inter πιδᾶν et ορμᾶν (seu τρέ-
χειν) mihi videntur esse θρόσκειν et ἀνθρόσκειν;

ποσὶν ἀμοιβαίους ἀνασκιρτᾶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 119),
invicem tractu pedis salire ⁵⁰;

σκαίρειν ποδῶν ἐτραχέϊ παλμῶ (Nonnus, *Dionysiaca*, 18,

49. βακχικὸς ὀργίασμός (Plutarchus, *de Amore*, 16).

50. JETER. Cf. *Essai*, 222.

119). Cum de sene quodam e vino vacillante loquatur Nonnus, me nescire fateor utrum ἔτετραλχῆς πηλὸς *instabile vestigium* an *supplasionem pedis alternam* significet.

Quibusdam quoque motibus, quos supra collegi⁵¹, interpretatio nulla adjici poterit veri similior, quam si saltator motus illos et simul saltus dare putabitur.

ποτὶ πυγᾶν ἀλλεσθαι (Aristophanes, *Lysistrata*, 82); saltus dare simulque calcibus ferire nates. Quam saltationem saltari quadam a Lacone dicit Aristophanes, eandem Pollux refert et βίβασιν appellat. Bibasis, inquit, Laconicae saltationis species; cujus erant et proposita praemia, neque solum pueris sed et virginibus; necesse autem erat in hac saltatione exsilire et nates pedibus contingere; atque ita numerabantur saltus; unde fuit excusum in honorem unius saltatricis hoc epigramma: « millies olim exsiliit in βιβάσει, nec usquam aliquis alibi saltuum numerum excessit »⁵².

ἀνεβρίπτεϊτο κούφως ἐς τὸ ἄνω, καὶ ἐπειδὴ πολὺ ἀπὸ τῆς γῆς γένοιτο, ἐκυβίστα ὁ παῖς (Philostratus, *Apollonii Tyaneii Vita*, 2, 28)⁵³.

51. ὁμόζυγα ταρσὰ συνάπτειν (*Assemblée*; cf. *Essai*, 243); ἐκ ταρσοῦ ἀμείβειν ταρσόν (*Changement de Pied*; cf. *Essai*, 245). Vide supra, Pars secunda, VII.

52. βίβασις δὲ τι ἦν εἶδος Λακωνικῆς δρχήσεως, ἧς καὶ τὰ ἄλλα προὔτιθετο, οὐ τῶς παισὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ ταῖς κόραις. ἔδει δὲ ἀλλεσθαι καὶ ψάθειν τοῖς ποσὶ πρὸς τὰς πυγὰς. καὶ ἀνηριθμεῖτο τὰ πηδῆματα. ὅθεν ἐπὶ μιᾶς ἦν καὶ ἐπίγραμμα · Χίλια πόκα βιβάντι · πλεῖστα δὲ τῶν πῆ ποκα (Pollux, *Onomasticon*, 4, 102).

53. SAUT PÉRILLEUX.

XIII

De motibus quibus volvitur :

ὄρμησις ἐπιχώρησις.

Φορῶς quibus saltator corpus in orbem versat cum Graeci valde probabant, tum nominibus, multis quidem sed certe ambiguis, notabant. Itaque, quoniam res summam habet difficultatem, hanc veniam postulo ut, extra graecam saltandi artem, reperire mihi liceat aliquam viam illustrandae quaestionis et a nostris saltatoribus auxilium petere. Qui in quattuor genera distribuunt motus quibus volvitur :

- A) Motus quo amborum pedum trepidatione rotatur⁵⁴;
- B) Motus quo, saltatore in summos unius pedis digitos arrecto, totius corporis fit circumactus⁵⁵;
- C) Motus quo, ambobus pedibus saltu suspensis, vorticem saltator efficit⁵⁶;

54. PAS TOURBILLONNANTS; cf. *Essai*, 257.

55. PIROUETTE; cf. *Essai*, 258.

56. TOUR EN L'AIR; cf. *Essai*, 264.

D) Motus quibus orbiculatim vestigio movetur⁵⁷.

Quas φοράς, quoniam verba quibus graece efferuntur satis-obscura sunt, in unamquamque speciem A, B, C, D dispartire non ausus sum. Atque hanc solam mihi provinciam depono ut legentibus aliquid afferam materiae. Litteram tamen (A, B, C, D) plerisque imponam motibus, non quidem ut firmem quales sint, sed ut notem modo quid de iisdem sentiam :

στροφαλίγῃ ταρσῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 45, 278); de Baccha dicitur; A);

τροχαλοὶ Κορύθαντες (Nonnus, *Dionysiaca*, 9, 162); A); D);

πολυέλικτος [Σειληγός] (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 266); A); B);

λαίλαψ ταρσῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 7, 21). Saltatio de qua mentionem Nonnus facit, rustica est; A);

ἐλικώδει παλμῶ χορεύειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 196). De Marone agitur, qui, quanquam solus saltat, dicitur χορεύειν; A);

ἐλικόνεντι παλμῶ ποδῶν βαχχεύεσθαι (Nonnus, *Dionysiaca*, 15, 57). Fanatico furore (ὄργιασμός) et ebrietate incensus, Indius quidam in gyros saltat;

ὄρχηστῆρι ποδῶν ἐλελίξεσθαι παλμῶ (Nonnus, *Dionysiaca*, 10, 239). Est παλμός crebra et sonora pedis suppositio;

ὄρθός ἐπὶ πτέρναις ἐλικώδει σείετο παλμῶ (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 267); tota planta vorticem efficit Silenus; A);

ποσὶν ὁμοζήλοισιν ἔλιξ ὄρχεῖσθαι (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 138). De bacchico saltatore; A);

57. DÉPLACEMENT CIRCULAIRE; RONDE.

ᾠξίον ἐκ λαϊοῦ μετῆλυθα ταρσὸν ἐλίσσειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 139); pes pedem in gyros fugat⁵⁸. De baccifico saltatore;

ἡ τῆς περιφορᾶς ἐν πλῆθει συνέλεια (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχιστῶν, 24); implexa motuum series quibus circumagitur discipulus, magistro saltandi duce; B);

ἴῳμονι ταρσῶ κυκλοῦσθαι (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 136). Ex uno fortasse pedes ambo sunt intellegendi. Verum si singularis numerus hoc versu certam significationem habet, uno pede turbinem efficere saltator mihi videtur; B);

βέμβικες γίγνεσθαι (Aristophanes, *Vespae*, 1530); comica saltatio; A); B);

βεμβικίξειν (ibidem, 1517); A); B);

στρόβειν et παραβαίνειν κύκλῳ (ibidem, 1529), de iisdem saltatoribus dicuntur qui turbines (βέμβικες) fiunt et statim, fortasse simul⁵⁹, erus in caelum jactant: ῥίπτουσι σκέλος οὐράνιον. Valet στρόβειν circumagere et idem fere παραβαίνειν κύκλῳ declarat;

ταρσὸν πόδα κυκλοσοθεῖν καὶ τὸ φρονίγειον ἐκλακτίξειν (Aristophanes, *Vespae*, 1524-5). Motu, quod ἐκλάκτισμα dicunt, pes supra umeri altitudinem effertur⁶⁰, ut, κυκλοσοθεῖν et simul ἐκλακτίξειν, quaedam turbo sit implicata calcitratu⁶¹;

οἱ Καρκίνου στρόβιλοι (Aristophanes, *Pax*, 864), turbines

58. CHASSÉS EN TOURNANT; cf. *Essai*, 256.

59. PIROUETTE A BATTEMENTS; cf. *Essai*, 263, OU JETÉS FOUETTÉS EN TOURNANT; cf. *Essai*, 256.

60. Pollux, *Onomasticon*, 4, 102.

61. PIROUETTE A BATTEMENTS; cf. *Essai*, 263.

quae patrem habent Carcinum. Saltationis autem quae vocatur στροβίλος, mentionem facit Athenaeus⁶², nec eam describit. Quam falso scholiastes, mea quidem sententia, συστροφίην dicit, — multorum scilicet in orbem saltationem, — eam esse, ut nomine ipso declaratur, unius saltatoris exercitationem, qua citissime in gyros circa se eat, puto; B); ὑπόπτεροι περιάγονται, τελευτῶσι δὲ εἰς ἀκίνητον στάσιν ὡσπερ κεκολλημένοι (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 24), saltatores, tanquam pedibus addantur alae, in orbem vertuntur atque, e citissima rotatione in gyrum, corpus subito ad stationem immobilem ita revocant ut pes videatur terrae agglutinari⁶³; B);

σκαρθμός ἐλίξ (Nonnus, *Dionysiaca*, 49, 153); C); τῆδ' ἐκείσε [τῆδε κῆκείσε] ἐλίσσειν (Euripides, *Troïades*, 333)⁶⁴;

περιαγωγῆ γρήσθαι (Pollux, *Onomasticon*, 4, 96); D); ἐλιγμοὶ ποδῶν (Orphica, 38, *Curetes*); de Curetibus dicitur qui saltando Jovem circumcursant; D); ἐλήσεις ὀρχηστοῦ (Eustathius, *Ilias*, Σ, 494). De nuptiali saltatione agitur; D);

ἐλίσσεται ὀρχηστήρ πολύκυκλος (Nonnus, *Dionysiaca*, 7, 20); D);

ἐλίσσει ποδὸς ἔργος (Nonnus, *Dionysiaca*, 5, 111). ἔργος vestigium est; D);

ἔργια διενύειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 15, 67); D);

62. *Deipnosophistae*, 630, a.

63. PIROUETTE FINIE EN ATTITUDE; cf. *Essai*, 263.

64. PAS TORTILLÉ des danses slaves dans lequel le pied tourne alternativement sur le talon et sur la Pointe (?)

κύκλα ποδῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 19, 169). Circuli sunt κύκλα quos in terra saltator describit; D);

τρσγ'ἀλφῶ ὀλαφῶ κνκλσῶσθλ. (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 41). Sulcus seu vestigium ὀλαφῶ est; D);

καμπύλων ἔργος ἔργειν (Nonnus, *Dionysiaca* 18, 41); D);
λοξῶ πεδῖλφ καμπύλων ἔργος ὑποσκαίρειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 8, 21), obliquo calceo, seu pede, orbiculatim subsilire; D).

Quibus autem laudatis, plane patet cum irrequietam quandam rotationem, ad stimulos fanatico furori injiciendos idoneam, bacchicis saltatoribus potissimum curae fieri, tum citissimos vortices comieis non parvo momento esse ad hilaritatem movendam spectantibus.

XIV

De Saltationibus Armatis quas pueros palaestricus magister docet.

Saltationis armatae ⁶⁵ cum motus (φσρσλ) plerosque a militariibus exercitiis Pyrrichistae mutuatur, ut

65. ἐνόπλιος seu πολεμικὴ ὄρμησις, — αἱ ἐν τοῖς θπλοῖς κινήσεις, —

declinationem corporis (ἐκνευσίς ⁶⁶),
motum quo retroceditur (ὑπεξις ⁶⁶),
in sublime saltum (ἐκπήδησις ἐν ὑψη ⁶⁶),
reptationem (ταπεινώσις ⁶⁶),

quibus omnis ictus jactusque cautionem imitantur ⁶⁶, tum a bellicis ludis habitus (σχήματα) et μιμήματα, quibus fictum hostem aggrediuntur et feriunt. Sed illis motibus et habitibus adduntur, ut ita dicam, saltationis ornamenta, e quibus saltatores cognomen trahunt Χαλκοκρότους ⁶⁷. Pyrrichistae enim, mutuis ictibus arictantes, tum gladium gladio, tum scutum scuto percellere solent, ut armorum sonitu saltatio splendidior simul ac numerosior fiat ⁶⁸. Atqui omnes quoque φορὰς, quas supra dixi, ad suas proprias exercitationes adhibent Pyrrichistae; ut, crura pedesque, brachia manusque, latera, caput, iisdem motibus quos numeravi ⁶⁹ jactantes, nunc in vestigio stent, nunc gradum ferant, modo saliant, modo in gyros vertantur, nonnunquam orbiculatim vestigio moveantur. Etenim hoc perspicuum est eos cogno-

ἡ ἐνόπλιος χορείς seu κίνησις, — τὸ τὴν μάχην ὀρχεῖσθαι, — τὰ ἐνόπλιος παίγνια, — ἡ φερεσσακῆς χορείς, — τὸ Κορυθάντιον, — ἡ τῶν Κουρήτων seu τῶν Κορυθάντων ὀρχησις, — τὸ πυρρήξις, — ἡ πυρρήγη. Cf. Pars prima, IV.

66. Plato, *Leges*, 815, a.

67. Orphica, 31, *Curetes*.

68. ξίφη κτυπεῖν (Nonnus, *Dionysiaca*, 9, 164); — ἀμοιβαίαις ῥιπαῖς ἀσπίδας χρούειν κυβιστητῆρι σιδήρῳ (ibidem, 164-5); — τοῖς ξίφεσι τὴν ἀσπίδα χρούειν (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, 20); — σκαεσπάλον ἄλμα (Nonnus, *Dionysiaca*, 3, 63), id est saltus quo vibratur scutum; — ἔχνεσι μετρητοῖσιν (ibidem).

69. Vide supra, Pars secunda, VII, VIII, IX, X.

mina ducere e motibus quibus terram pede pulsant ⁷⁰.

Dicuntur autem σκιρτηταί, ῥομβηταί, ποσσίχροτοι ⁷¹.

Praeterea Pyrrichistarum aciem instruit hoplomachus ut belli simulacra, saltatorum modo, ciant ⁷².

Verum Pyrricha, cum eam diu palaestrae aut gymnasii magister (παιδοτρίβης) discipulos ita docuerit ut, hujus saltationis motibus et habitibus (φοραί, σχήματα), pueri ephebike non modo ad Panathenaicorum Pompam certaminaque sed etiam ad bella pararentur, tum tempore adeo vitata est et effeminata, ut, exceptis Spartanis, quibus eadem semper fuerit, in bacchicum quendam ludum sit conversa ⁷³.

70. γαῖαν κονάβιζειν (Orphica, 38, Curetes).

71. Orphica, 31, Curetes.

72. στησάμενοι κύκλω χορόν (Callimachus, *Hymnus 3 ad Dianam*); — ὀμαρτῆ πλίσσειν (Ibidem), scilicet una divaricare. — SE FENDRE.

73. ἡ δὲ καθ' ἑμᾶς πυρρίχη Διονυσιακή τις εἶναι δοκεῖ, ἐπεικεστέρα οὔσα τῆς ἀρχαίας. ἔχουσι γὰρ οἱ ὀρχούμενοι θύρσους ἀντὶ δοράτων, προίενται δὲ ἐπ' ἀλλήλους καὶ νάρθηκας καὶ λαμπάδας φέρουσιν ὀρχοῦνται τε τὰ περὶ τὸν Διόνυσον καὶ [τὰ περὶ] τοὺς Ἰνδοὺς ἔτι τε τὰ περὶ τὸν Πενθέα (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 631, a).

PARS TERTIA

De Habitibus

De Habitibus

XV

Quid discipulus docendus sit postquam apud
παιδοστρίβην saltatorios motus didicerit.

Pueri ephebike, de παιδοστρίβου potestate exeuntes, unam tantum et certe exiguam artis saltandi partem callent. Superest enim ut summa saltationum impedimenta, altero duce, discutiant, quem ὀργηστοδιδάτκαλον appellari supra diximus. Namque haud satis est si discipulus quemque motum (φορὰ) a ceteris sejunctum dare possit¹; oportet enim saltatorii motus ita connectantur² et quasi contexantur³ ut in alias

1. TEMPS; cf. *Essai*, 206-7.

2. ENCHAINEMENTS; cf. *Essai*, 273.

3. PAS; cf. *Essai*, 206-7.

atque alias formas paulatim transeant, et apte convenient ad unumquodque saltationis genus : ut si attico more, seu laconico, seu ionico, seu cretico saltandi⁴ locus sit. Apud Herodotum legimus Hippoclidem Atheniensem, cum uxorem sibi posceret Clisthenis Sicyonii filiam, λακωνικὰ et ἀττικὰ σχημάτια saltavisse⁵. Itidem in Aristophanea Lysistrate Laconum Chorus laconicos⁶ motus edit, Atheniensium Chorus atticos.

Discipulum quoque, cum saltationes dispares sint hoc quod dicant Graeci ἤθος, operam dare oportebit ut φορὰ tantum forma differant quantum ἤθος postulet, et motuum unusquisque ad ἤθος aptus sit. Quam rem non parvi laboris esse intellegemus, modo nonnulla verba colligamus quibus saltationum species graece significantur :

ἀμύμων ὀρχηθμός (*Ilias, Odyssea, passim*);

σπουδαῖαι ὀρχήσεις (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, f);

καλὰ καὶ ἔλευθεριοὶ κινήσεις (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, b);

ἔλευθεριοὶ κινήσεις (Aristoteles, *Politica*, 8, 5, 9);

<u>τραγικὴ χορεία</u>	} de arte saltandi dicitur, scaenicis ludis	
<u>κωμικὴ χορεία</u>		aptata, scilicet tragoediae, comoediae,
<u>σατυρικὴ χορεία</u>		satyro.

4. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 22, b.

5. Herodotus, 6, 129.

6. nominatim τὸ διποδιάζειν^a, quod σχηματίον quoddam est. Diligentissime autem discrimen faciendum est σχήματος ac σχηματίου. De habitu (σχήματα) natura hoc libro satis disputavi. Gallice σχηματίον est : PAS [DE DANSE].

a. Cf. διποδία, apud Pollucem (*Onomasticon*, 4, 101) : διποδία, ὀρχημὰ λακωνικόν.

πιζόντων ὄρχησις (Plato, *Leges*, 673, a);

ὄρχήσεις γελοῖαι (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, f);

βακχική χορεία, in honorem Bacchi saltatio;

τὸ βακχιάζειν (Euripides, *Cyclopus*, 20 $\frac{1}{4}$; — *Bacchae*, 931);

τὸ κωμάζειν (Lucianus, *de Saltatione*, 11), id est Liberalia (Dionysia) agitare canendo et saltando, inter comissionem;

τὸ ἀνδρίζεσθαι, τὸ θῆλυ θάινειν (Philostratus, *Icones*, 1, 2, Κῶμος); de comissatoribus dicitur qui, antequam saltationi indulgent, ita vestem mutant ut viri muliebri vestitu, virili mulieres induantur. Hinc effici ut saltationis ἦθος, simul ac saltatorum vestitus, aliud fiat;

μανική χορεία seu βακχία ὄρχησις (Plato, *Leges*, 672, b);

οἱ μανικῶς κινουμένοι (Strabo, 10, 21); ii sunt qui fanaticis tripudiis tumultuantur interea dum sacrificatur diis quos ὀργιασμός juvat;

ὄρχήσεις μανιώδεις (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 631, a);

ἀγενεῖς χορεία (Plutarchus, *Lycurgus*, 28);

φαύλη, φορτικὴ ὄρχησις, τὸ φορτικῶς ὀρχεῖσθαι (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 631, d; 628, c);

τὸ σαλοῦσθαι (Euripides, *Cyclopus*, 40); de Satyris dicitur qui moventur impudice.

Debent autem φορεῖ, prout cujusque saltationis ἦθος mutatur, tum celeriores fieri, tum tardiores ⁷. Quod si saltator, propter inscitiam, non ita temperat motus ut ἦθος

7. θάπτει, βραδύτερον [φορεῖ] (Plato, *Leges*, 796, c); cf. στασιμὰ ὄρχήσεις et ὄρχήσεις διὰ τάχους (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, d; 630, d); — ὄρχήσεις διὰ ποδῶν σύντονοι (Eustathius, *Odyssea*, θ, 376).

pedetentim sequantur, eos distortet, ut malus scriptor verba, et soloecismos facit⁸. Etenim si quis inepte motibus saltatoriis utetur, non minus peccabit quam si a numeris discesserit.

Superest denique, quod maximi momenti esse videtur, ut discipulus, — cum ars saltandi e motibus et habitibus (φοραί, σχήματα) constet perpetua firmissimaque conjunctione jugatis, — studium in habitibus adhibeat; quos nisi penitus discet, ad nullam absolutam saltationem accedere poterit. Ne multa : ut ludi magister (παιδοτρίβης) erudit puerum quomodo moveat corpus, ita magister saltandi (ὄρχηστοδιδάσκαλος) discipulum habitibus informat, et assuefacit φοραῖς σχήματα connectere.

8. ἄλογα κινούμενος.... σολοικίως δεινὰς ἐν τῇ ὀρχήσει: ἐπιδεικνύει (Lucianus, *de Saltatione*, 80).

XVI

De saltandi magistro' (ὄρχηστοδιδάσκαλος) et habitibus (σχιματα).

Locus hic est ut de saltandi magistro complectar brevi quid memoriae proditum sit, ac primum illius aetatis mentionem faciam, qua musicae artes, ποιησις, μουσική, ὄρχησις, ita consociarentur ut poetae non modo versus scriberent sed verbis modos saltatoriosque motus accommodarent. Dicuntur etiam veteres poetae, Thespis, Pratinas, Cratinus,

9. Quem breviter vocat διδάσκαλον, nonnunquam etiam χοροδι-
δάσκαλον (*Leges*, 655, a; 813, a), eundem Xenophon ὄρχηστοδιδά-
σκαλον appellat. Apud Platonem vero legitur ὁ et ἡ διδάσκαλος.
Quae magistra, διδασκάλου instar, cantibus praeesse haud secus
ac saltationibus videtur.

Descripsit Philostratus tabulam quandam in qua ὕμνητρίαι, ore
aperto, ut canentium, erant pictae; quarum unam, vocem disso-
nam edentem, respicit magistra manibus supplodens, id est digi-
torum ictu certos numeros jubens, ut imperitam cantricem ad
melodiam reducat: ἡ διδάσκαλος ὑποβλέπει τὴν ἀπάρδουσαν, κροτοῦσα
τὰς χεῖρας καὶ εἰς τὸ μέλος ἰκανῶς ἐμβιβάζουσα (Philostratus, *Icones*,
2, 1).

Prynichus, ὄρχηστὰς appellati fuisse, quod, non solum suas fabulas Chori saltationibus aptaverint, verum quoque saltandi docuerint artem ¹⁰, si quis eam addiscere voluisset. Aeschylus itidem, ut supra dixi, nullis utebatur saltandi magistris sed ipse Choros docebat habitus (ὄρχηστικὰ στήματα), quos excogitaverat. In quem haec verba confert Aristophanes : τοῖσι χοροῖς αὐτὸς τὰ στήματα' ἐποίησεν ¹¹. Immo Phrynichus non habebat satis tot invenisse στήματα quot mare, ventis undique perflantibus, cieat fluctus ¹², sed tragicæ saltationis adeo erat diligens ut cujusque novi στήματος inventorem triobolo donaret ¹³.

Attamen jam Aeschyli ætate saltandi magistri existerunt quorum partes erant Chori instruendi, ut testatur Athenæus, apud quem cujusdam Telestæ nomen legimus, Aeschyli aequalem et laboris socium, qui multa στήματα edidisse dicitur.

Sed praeter illos qui, cum scaenicas saltationes praecipue curarent, proprie χοροδιδάσκαλοι vocabantur et in laude cum populo erant, hi saltandi magistri minus dignitatis habebant, qui, artem pretio venditantes, privatim cives instituebant ad saltandum ¹⁴. Xenophon auctor est Charmidem, apud Calliam cum amicis cenantem, stupuisse et exclama-

10. αὐτοὺς ἔξω τῶν ἰδίων ποιημάτων διδάσκειν τοὺς βουλομένους ὀρχεῖσθαι (Athenæus, *Deipnosophistae*, 22, a).

11. Athenæus, *Deipnosophistae*, 21, f.

12. στήματα δ' ὀρχηστικὰ τόσα μοι πόρρον, ὅσα ἐνὶ πόντῳ | κύματα ποιεῖται χεῖματι νύξ' ὀλοή (Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 8, 9).

13. οὕτω [Φρύνιχον] σπουδάσαι περὶ τραγικῆν ὀρχηστικὴν ὥστε τῷ κρινόντι στήματι εὐρόντι διδόναι τριώβολον (Eustathius, *Ilias*, N, 636).

14. Athenæus, *Deipnosophistae*, 21 f; 22, a.

visse quod Socrates quendam ὀρχηστοδιδάσκαλον laudaret et ab eo saltationis praecepta sciscitaretur, dicens se perlibenter ad habitus semet ipsum esse exerciturum ¹⁵. Hic autem ex Xenophonte locus mea magni interest cum nihil habeat dubitationis quin στήματα saltandi magistri sint partes. Etenim φορτί seu γυμναστικά ὀρχήσεις non jam a Socrate aliena sunt, quem olim saltantem deprehensum esse a Charmide supra diximus; sed quoniam habituum (στήματα) imperitus est, illum magistrum adit cujus in provinciam στήματα, scilicet μιμητικά ὀρχήσεις, cadunt ¹⁶.

Hoc igitur sua sponte apparet saltandi magistrum, quem Graeci ὀρχηστοδιδάσκαλον dicunt, sive Chori saltatores sive privatos artem docet, illud sibi deprecere ut ὀρχηστικά στήματα moderetur ¹⁷.

15. ἂν ἠδέως μάθοιμι τὰ στήματα παρὰ σοῦ (Xenophon, *Convivium*, 2, 15). Hoc loco Socrates alloquitur saltandi magistrum.

16. Cf. Pars prima, III.

17. στήματα τάσσειν (Plato, *Leges*, 656, d).

XVII

Quomodo habitus (σχήματα) cum
motibus (φασαί) coeant.

Saltationis habitus (σχήματα), quoniam praesertim ad imitandum valent et saltatorem idoneum efficiunt qui Musae voces declaret¹⁸, spectantium animos haud secus atque oculos tenent; ut, motibus et habitibus perite conjunctis, saltatio ad veritatem et quasi ad vitam perducatur. Quam conjunctionem, quomodo fiat, nonnullis exemplis aperiam.

Accepimus autem a Plutarcho habitus esse σχέσεις atque διαθέσεις, dispositiones scilicet et quodam modo tabularum argumenta, in quae motus desinant¹⁹. Quibus habitibus

18. Μούσης λέξιν μιμουμένων (Plato, *Leges*, 795, e).

19. σχήματα δὲ σχέσεις καὶ διαθέσεις εἰς ἃς φερόμεναι τελευτῶσιν ἀκινήσεις, ὅταν Ἀπόλλωνος ἢ Πανός... σχῆμα διαθέντες ἐπὶ τοῦ σώματος γραφικῶς τοῖς εἶδεσιν ἐπιμένωσι (Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 2, 15).

spectatori patescit res quae saltatur²⁰. Etenim duos juvenes inducit Xenophon²¹ qui, per σχήματα a saltandi magistro ordinata, Ariadnam et Bacchum ita saltant ut spectatores, statim ut amantes implexu mutuo junctos videant, amore insaniant ipsi. Ex quo intellegi potest σχῆμα tum motionem, tum immobilitatem pati atque nunc gestus fieri, nunc status. Testimonio verba haec, quae σχήματα mobilia, instabilia significant :

σχῆμασι κινεῖσθαι (Anthologia, *Epigrammata Erotica*, 129);

ὀργεῖσθαι πρὸς τὸν ἀλλόν σχήματα (Xenophon, *Convivium*, 7);

πολλὰ τοικουτὶ καὶ τοικουτὶ καὶ δεῦρο σχηματίζειν (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 21, f);

Stataria vero σχήματα his verbis declarantur :

σχῆμα διαθέντες ἐπὶ τοῦ σώματος γραφικῶς τοῖς εἰδῶσιν ἐπιμένουσι (Plutarchus, *Convivalia Problemata*, 9, 15);

ὁ ἐν τῇ στάσει τηρούμενος τύπος (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀργηστώων, 24). *Figura, forma τύπος est;*

ὑπόπτεροι περιάγονται, τελευτῶσι δὲ εἰς ἀκίνητον στάσιν, ὥσπερ κεκολλημένοι, μετὰ δὲ τῆς στάσεως ἢ εἰκῶν (σχῆμα scilicet) ἀπαντᾷ (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀργηστώων, 24).

Veruntamen ne credas motus et habitus ita vices alterare ut, alii ex aliis orientes, singuli potius appareant quam

20. διὰ τῶν σχημάτων παιδεύει τὸν θεατὴν αἰρεῖν τὸ πρᾶγμα (Libanius, ὑπὲρ τῶν ὀργηστώων, 24).

21. *Convivium*, 9.

consociati, atque graecam saltationem tum γυμναστικὴν, tum μιμητικὴν exstitisse. Motus contra et habitus (χοραί, σχήματα), ut jam supra dixi²², quam artissime inter se cohaerebant, nec ulla saltatio habebatur esse absoluta nisi ad animos simul atque oculos admoventur.

XVIII

Unde σχήματα originem
trahant et quam multa sint.

Omnia saltator imitatione consequitur²³. Unde fit ut σχήματα omnis sint generis et numero infinita. Mutuatur enim σχήματα saltator a communi gestu, quem utilitatis suae causa temperat, venustum fingit, reducit ad numeros, ad arbitrium suum aliter atque aliter vertit, ea tamen conditione ut nunquam non cognoscendus sit habitus.

Gestuum usitatissimorum nonnullos commemorabo, quibus utebatur saltator, plus minus mutatis :

22. Vide supra, Pars prima, I.

23. μιμήματα τρόπων ἐστὶ τὰ περὶ τὰς χορείας, ἐν πράξει τε παντοδαπαῖς γιγνόμενα καὶ τύχαις καὶ ἤθεσι μιμήμασι διεξιόντων ἐκάστων (Plato, *Leges*, 655, d).

Gestus quibus deos adorant eisque supplicant : ἀνέγειν τὰς χεῖρας, — ἀναπτέειν τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανόν, — χεῖρας ὑπὸ πλάγῃ κινεῖν. Quod si supplex ad infera numina precatur, supinas manus non ad caelum sed ad terram protendit.

Gestus quibus jurejurando confirmatur. Hic gestus e motibus constat oculorum ac manuum, quae attolluntur. Aliquando etiam is qui jurat altari manum admovet ut magis sollemniter det fidem.

Gestus quibus lactitia erumpit : ἐπισείειν, ἀναπτέειν τὰς χεῖρας, — ὑφ' ἡδονῆς ἄλλεσθαι.

Gestus eorum qui Orgia celebrant in honorem Cybelis, Bacchi, Asiaticorum deorum. Hi motus sunt quibus jactatur corpus, torquentur latera, rotatur caput, coma excutitur. Bacchantium est cum clamore corpus caputque supinare et dejicere vicissim.

Gestus quo contemptioem alicujus ostendunt; ut si digito medio (δάκτυλος κατὰ πύγων) aliquis aliquem notat.

Gestus quibus significatur dolor :

νεκρὸν περιβάλλειν τοῖς πήγῃσι. (Philostratus, *Icones*, 2, 29, *Antigona*);

χεῖρα ἐπαίρειν ἀπαντήσας νεκροῖς (Euripides, *Supplices*, 772);

ἔθειραν ψάλλειν (Aeschylus, *Persae*, 1062);

ἐπὶ κέρα κτύποι χεροῖν (Euripides, *Phoenissae*, 1351);

ἄρασσε κρᾶτα πίτυλους διδοῦσα χεῖρός (Euripides, *Troïades*, 1235-6). Remorum strepitus est πίτυλος aquam aequis intervallis quatientium, tibicine in triremi (τριεραυλητής) concinente remigibus;

γῶν κατ' οὐραν ἐρέσσετ' ἀμφὶ κρατὶ πόμπιμον χεροῖν πίτυλον (Aeschylus, *Septem*, 854-5-6);

διὰ παρηγῶδος ὄνουχα λευκὸν αἵματόυν (Euripides, *Supplices*, 76);

ἀμυγᾶς κόπτεσθαι (Plutarchus, *Solon*, 21);

δάπτω τὴν ἀπαλὴν παρεῖαν ἀπειροδακρὺν τι κάρζαν (Aeschylus, *Supplices*, 70-1);

στέρων κτύπος (Euripides, *Supplices*, 87);

ἡ πρὸς τὸν αὐλὸν στερνοτυπία (Lucianus, περὶ πένθους, 19);

ὀξύχειρι σὺν κόπῃ προσωπόπος (Aeschylus, *Choephorae*, 23);

κόπτεσθαί τινα (Aristophanes, *Lysistrate*, 396; — Pausanias, 6, 23; — Aeschylus, *Persae*, 683); ad verbum : aliquem plangere, os ac pectus percutiendo;

στέρνα ἀράσσειν (Aeschylus, *Persae*, 1054);

χειρῶν κτύπος [πρὸς αὐλόν] (Euripides, *Alceste*, 89);

δοῦπεϊ χειρ γυναικῶν (Euripides, *Alceste*, 104), sonitum edit mulierum manus, pectus verberando.

Atqui saltator cum habitus e communi gestu ductos in rem suam convertit tum σχήματα ab artificum operibus mutuatur. Quod ita egit Athenaeus : « statuas etiam prisorum artificum veteris saltandi artis reliquias esse; a quibus saltatores pulchrorum motuum et liberalium exempla sumpsisse;.... quae σχήματα, adscita a fictoribus, in choros translata esse, ex choris vero in palaestras ²⁴ ». Atque hoc amplius dicam, saltatores ad pictarum tabularum similitudinem σχήματα protulisse; ut, e pictis ac fictis imaginibus

24. ἐστὶ δὲ καὶ τὰ τῶν ἀρχαίων δημιουργῶν ἀγάλματα τῆς παλαιᾶς ὀρχήσεως λείψανα · ... ἐξήτουν γὰρ... κινήσεις καλὰς καὶ ἐλευθεροῦς... καὶ τὰ σχήματα μετέφερον ἐντεῦθεν εἰς τοὺς χορούς, ἐκ δὲ τῶν χορῶν εἰς τὰς παλαιστράς (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 629, b).

orti sint multi saltatorii habitus. Quo in numero $\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\alpha$ sunt gestus quosdam imitantia quos saepe ac studiose artifices effingebant, ut :²⁵

Gestus quo caput pectusque, velo diducto, pudice nudantur;

Gestus quo omni velamento spoliatur corpus;

Gestus quo tunica, alterutra manu aut ambobus manibus, adducitur, succingitur.

Inde apparet, cum saltatorii habitus prope infiniti numero sint, summam laudem consecuturum esse magistrum saltandi, si $\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\alpha$ edat non tam multa quam selecta bene; si eadem ad virilem aut muliebrem sexum²⁶ accomodet et ad diversarum saltationum $\tilde{\eta}\theta\omicron\varsigma$ flectat.

Habitus enim, sicut motus, quoniam saltatori praecipue propositum est ut naturae fiat aemulus, ita in quamque saltationem convenire debent ut, in sacra et in tragica liberales, feroces in armata, ridiculi in comica, lascivi in privata, in fanatica inconditi ante oculos spectantium emineant. Atque etiam graecus saltator ne obscena quidem recusat si quicquam Satyros vel alios Bacchi famulos imitatur. Namque hoc in more et instituto positum est saltatores comicos ac satyricos, — cum comoedia et satyrorum fabula bacchicis e ritibus originem traherent, — non modo liberius sed licentius moveri. Quos, quoniam exemplo ad stupra spectatores sollicitant, improbat Plato. Sed frustra suos hic

25. Cf. *Essai*, 43, 44, sq..

26. [$\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\alpha\ \acute{\alpha}\nu\delta\epsilon\zeta\omega\tilde{\nu}\nu$], $\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\alpha\ \gamma\upsilon\nu\alpha\iota\chi\omega\tilde{\nu}$ (Plato, *Leges*, 669, c).

hortatur cives ut ab illis choreis abstineant quarum habitus impudicitia sint inquinati ²⁷. Etenim, invito Platone, Graecos tantum delectaverunt pravae saltationes quantum probatae ²⁸.

XIX

Habitus sicut motus, numeris adstringi.

Numeros cum habitibus haud secus ac cum motibus congruere, scriptores testantur ²⁹. Itaque saltandi magistrum assectatur semper citharista aut tibicen, psaltria nonnunquam aut tibia ³⁰. Saltatorem enim ὀρχηστοδιδάσκαλος docet eurythmiam admiscere σχήμασι nihil minus quam φοραῖς, ne quid in imitatione, — seu in actione saltatoria, — omissis numeris, claudicet. Saltandi magister igitur, quam quidem numerorum professio ab ejus parte discedit

27. τῆς μογθηρίας σχήματα (Plato, *Leges*, 655, c).

28. σπουδαῖαι καὶ φαῦλαι ὀρχήσεις (Athenaeus, *Deipnosophistae*, 631, d).

29. ὀρχεῖσθαι πρὸς τὸν αὐλὸν σχήματα (Xenophon, *Convivium*, 7).

30. Aliquoties vero saltandi magister vice musici fungitur. Vide calicem huic libro insertum.

et recidit ad musicae magistrum, numeros tamen habitibus adjungit, quemadmodum palaesticus magister motus ad modos moderatur³¹.

Supervacuum autem est dicere quanto magis necessarii saltatoribus confertim se moventibus numeri sint, ad simul agendum et ordinatum³². Sed haec Aristotelis verba, quo spectent, non video : διὰ τὴν οἱ πολλοὶ ἄδοντες μᾶλλον τὸν ῥυθμὸν σὺζουσιν ἢ οἱ ὀλίγοι³³;

XX

De Chori magistro (χοροδιδάσκαλος) et choricis dispositionibus.

Inter omnes saltandi magistros princeps eminet Chori magister (χοροδιδάσκαλος) cui negotium datur ut saltatores ad ὀρχηστικὰ σχήματα instituat, in conspectum populi pro-

31. Vide supra, Pars prima, IV, V.

32. ὁμαρτῆ [κινεῖσθαι] (Callimachus, *Hymnus 3 ad Dianam*); — τεταγμένως ποιεῖν (Xenophon, *Oeconomica*, 8, 3).

33. Aristoteles, *Problemata*, 22.

ducendos : χορευτὰς dico, quorum alii, festis diebus et publicis ludis, deos carminibus concinunt, alii in orchestram inducuntur ut tragoediam seu comoediam sive satyros saltent. Dicebant autem : χορὸν ἰστάναι, χορὸν ἄπτειν, χορὸν ἄγειν, χορὸν σχηματοῖζειν³⁴, id est histriones ita fingere ut idonei sint qui, vicibus aut eodem tempore, fabulum agant, cantent, saltent³⁵.

Ego quidem de Chori dispositione et apparatu non disputabo, quippe cum inter doctissimos viros multae quaestiones de iisdem rebus controversae supersint; quibus non enucleatis, non committam ut pro certo quod sit dubium sumere videar. Sed Chori σχήματα, — seu χορέυματα, — tantum referam simplicia faciliaque cognitu, ceteris omissis, tempore locoque saltationis circumscripto. Quibus, in tres partes divisus, litteras inscribam A, B, C.

A

CHORUS IN QUO συγχορευτὰι MANUS IMPLICANT.

Antiquissimis saltatoribus in chorum congregatis mos erat, ut videtur, manus jungendi. Quod declarant verba ὁρχήσεσιν ἀλλήλοις συνείρειν³⁶ et χορὸν ἄπτειν³⁷, quibus illud vinculum intellegi potest quo saltatores conjungeban-

34. Athenaeus, *Deipnosoplistae*, 21, e.

35. Veteres poetas constat, Aeschylum ipsum, suismet fabulis *χοροδιδασκάλους* fuisse. Vide supra, Pars tertia, XVI.

36. Plato, *Leges*, 654, a.

37. Aeschylus, *Eumenides*, 307.

tur³⁸. Ceterum manuum implicatio cum veterimis tum recentioribus saltationibus inest³⁹.

Homerici autem saltatores, utriusque sexus, una saltant⁴⁰, carpo manu prehensio : ἀλλήλων ἐπὶ καρπῶν χειρῶν ἑξόντες. Atque hoc notatione dignum est quod unus vir et una mulier, simul saltantes, nunquam manus immiscent; saltatores vero et saltatrices, in chorum collecti, manuum implexu mutuo saepe junguntur.

Saltatoribus manu implicatis, dupliciter fit χορικῶν στήμα, ut, tum recta linea⁴¹ ordinati κατὰ στοιχίον⁴² pariter incedant, tum per manus restem dantes saltatorium orbem versent⁴³. Quorum στήματων discrimen, Homerum si sequeris, cognosces. Qui saltatores inducit⁴⁴ catenas ludentes : ἀλλήλων ἐπὶ καρπῶν χειρῶν ἑξόντες, — quod interpretatur scholiastes : κυκλοτεροῦς ὀρόμος, — alios deinde aliis ita obversos⁴⁵ lineari ordine⁴⁶ ut efficiatur ἀντιχορικῶν⁴⁷,

38. Cf. enim ἀνθη συνείρειν, flores colligare. Nota etiam ἄπτειν et δέειν idem fere declarare.

39. Homerus, *Ilias*, 18, 590, sq.; — χειρὶ συνάπτειν χεῖρα (Aristophanes, *Thesmophoria*, 955); — τὰς χεῖρας συνάπτειν (Philostratus, *Icones*, 2, 34, *Horae*).

40. ἀναμῆξ χορεύειν (Scholiastes *Iliadis*, 18, 591).

41. κατ' ὀρθόν (Scholiastes *Iliadis*, 18, 602).

42. seu κατὰ στίχους, seu ἐπὶ στίχους.

43. ἐν κύκλῳ κινούσιν (Scholiastes *Iliadis*, 18, 599). Cf. ἄγ' ἐς κύκλον, | χειρὶ συνάπτει χεῖρα (Aristophanes, *Thesmophoria*, 955).

44. *Ilias*, 18, 590, sq..

45. ἀντιμέτωποι (Scholiastes *Iliadis*, 18, 602).

46. ἑρέξασκον ἐπὶ στίχους ἀλλήλοισιν.

47. Pollux, *Onomasticon*, 4, 107.

ejus alter dimidius chorus ⁴⁸ recta fronte ⁴⁹ alteri concurrat.

B

CHORUS IN QUO συγχορευταὶ SEPARATIM MOVENTUR.

Dupliciter quoque fieri χορικὸν σχῆμα, cum saltatores in chorum coeant nec manibus vinciantur, testatur Lucianus. Apud quem legitur : κατὰ στοιχὸν ἀλλήλοις ἐπόμενοι ⁵⁰, et contra : παρ' ἑνα χορεύειν κύκλῳ ⁵¹.

Saltatores vero scaenici satis raro, nisi fallor, consortis manibus chorus exercent, sed saepissime alii ab aliis sejunguntur quo ad motus (φοραί) sint expeditiores, atque, tum κατὰ στοιχοῦς ⁵², tum κατὰ ζυγάς ⁵², nunc ὁμαρτηῖ, nunc καθ' ἑνα, quotquot sunt saltationis habitus (σχήματα) edunt ⁵³. Quibus συγχορευταῖς vinculum adest numerus, ut inter omnes φοραὶ ac σχήματα congruant.

Idem bacchicos saltatores manuum mobilitas juvat, qui saltibus, turbinibus, corporis motibus pronis aut supinis libentissimi indulgent; quam mobilitatem, nisi ne digitis quidem inter se contingunt, servare nequeunt. Illud enim declarant imagines quibus effinguntur Bacchanalia ⁵⁴.

48. ἡμιχόριον.

49. εἰς μέτωπον (Xenophon, *Cyropaedia*, 2, 3).

50. *de Saltatione*, 10.

51. *Ibidem*, 12.

52. καὶ τὸ μὲν ἐφεξῆς εἶναι κατὰ μῆκος, ζυγεῖν· τὸ δὲ ἐφεξῆς κατὰ βάθος, στοιχεῖν (Pollux, *Onomasticon*, 1, 126-7).

53. σχήματα παντοῖα ἐπιδεικνύοναι (Lucianus, *de Saltatione*, 10).

54. Cf. *Essai*, passim.

C

CHORI IN QUIBUS συγχορευτά ORBICULATIM MOVENTUR.

Illa jam praedicta χορεύματα, quae proprie κυκλωειδῆ στήματα χοροῦ vocari possint, cum saltatores orbiculatim moveantur, singula referam. Quorum alia saltatores efficiunt manibus implicati, alia disjuncti, ut ex his verbis apparet :

δινεῖν (Homerus, *Ilias*, 18, 494); de adolescentibus dicitur hymenaeum in orbem saltantibus, quibus in mediis⁵⁵ tibi-
cines et citharistae concinunt;

εὐκύκλου χορείας στήσαι βᾶσιν (Aristophanes, *Thesmo-
phoria*, 968). De comica saltatione. Numerus est βᾶσις, aut
fortasse *gradus numero adstrictus*⁵⁶;

χοροὺς κινεῖν ἐνὶ κυκλάσιν (Orphica, 53). De Horis saltan-
tibus;

πεντήκοντα χορᾶν Νηρῆιδων... χοροὶ μέλπουσιν ἐγκυκλίσις
(Euripides, *Iphigenia Taur.*, 427-9). *Ad cantum saltare*
μέλπειν valet;

εὐροθίμα δινεύματα Χαρίτων (Aristophanes, *Thesmophoria*,
121);

Ὀραὶ, τὰς γείρας συνάπτουσαι, ἐλίττουσι (Philostratus,
Icones, 2, 34, *Horae*);

ἡ δίνε, τοῦ κύκλου (Ibidem). De iisdem. Saltatrices in
orbem instructae, quendam circulum fingunt rotantem;

55. ἐν ταῖσιν (Homerus, *Ilias*, 18, 494).

56. UN PAS DE DANSE.

ἄγ' ἐς κύκλον, γεῖροι σύνναπτε γεῖρα (Aristophanes, *Thesmophoria*, 954,5). De comicis saltatoribus;

χωρεῖν ἱρὸν ἀνα κύκλον (Aristophanes, *Ranae*, 440). De orbiculata saltatione agitur, comica quidem, in honorem Cereris;

[Ἄρτεμιν] γορῶ κυκλοῦσθαι (Callimachus, *Hymnus 3 ad Dianam*, 170). Mediis in Nymphis saltantibus stat dea;

ἀμφιβάλλειν [τινά] γορῶ (Callimachus, *Hymnus 4*, εἰς Δῆλον); de insulis per abusionem dicitur quae Asteriam insulam circa sunt;

κύκλιον ὀργεῖσθαι περὶ βωμόν (Ibidem). Chorum dicit Callimachus quem Theseus, interfecto Minotauro, circum Veneris aram egit;

μολπῆ τ' ὀργιθμῶ τε περὶ [accus.] εἰλίσσειν (Tryphiodorus, *Ἰλίου ἄλωσις*, 330). De Trojanis loquitur poeta circumvolitantibus Equum;

τὸν βωμόν περιγορεύειν (Hesiodus, apud Lucianum, *de Saltatione*, 24). De Musis in honorem Apollinis chorus ducentibus;

περιοργεῖσθαι (Lucianus, *de Saltatione*, 8). De Curetibus loquitur Lucianus, circa Jovem saltantibus cum strepitu;

εἰλίσσεσθαι κύκλια (Euripides, *Iphigenia Aul.*, 1055). De Nereidibus;

οὐδ' ἴστασα γορούς Ἀργείαις ἅμα νόμφαις | εἰλικτὸν κρούσω πόδ' ἐμόν (Sophocles, *Electra*, 179-180). Animadvertendum est εἰλικτὸν sensu, nisi grammaticè, ad γορούς esse referendum. Agitur enim de orbiculata saltatione qua puellarum caterva tota gyrat, non pes uniuscujusque saltatricis;

γοροὶ | κάλλιστον ἔργος ἐξελίσσουσιν ποδός (Euripides, *Troïades*, 2-3). De Nereidibus. *Pedis vestigium* est ἔργος, seu signum pede arenae impressum;

περιελίξεις καὶ ἀνελίξεις (Plutarchus, *Theseus*, 21), implicationes et explicationes, quibus Theseus, cum sociis saltando, flexuosas Labyrinthi vias imitatus est, σμήματα sunt seu μιμήματα saltationis illius quae γέρανος a nonnullis scriptoribus vocatur. Quam fuisse χορὸν ποικιλότροφον καὶ πολυκαμπῆ τὰς τοῦ Λαβυρίνθου μιμουμένην Ἑλικας, dicit Eustathius⁵⁷;

πολυσκήρω πορεύει εἰς χορὸν αὐτοέλικτον ἀνασκιρτῶν (Nonnus, *Dionysiaca*, 48, 637-640). Saltatores, quam sine intermissione saltus edunt, manus tamen implicatas habent, cum chorus, γέρανος instar, sibimet circumvolvatur⁵⁸.

XXI

An omnes chori saltatores eodem tempore
eodem motus et habitus edant.

Chori saltatores, si manibus consertis moveantur, eodem tempore eodem motus dare (συγκινεῖσθαι) et omnes ad

57. *Ilias*, Σ, 590.

58. FARANDOLE.

idem $\sigma\chi\tilde{\eta}\mu\alpha$ tendere necesse est. Quos confertos quidem sed tamen non implicatos ea necessitas nullo modo constringit ut una simulque unam saltationem agant. Suas enim cuique partes describere chori magister potest, ea sola condicione ut omnes catervae saltatores eundem numerum sequantur. Qua ratione saltare, scilicet diversos motus et habitus ($\varphi\sigma\rho\acute{\alpha}\iota$, $\sigma\chi\tilde{\eta}\mu\alpha\tau\alpha$) ad unum numerum reddere, mihi videntur tres Carcini filii ⁵⁹ in Aristophaneis Vespis. Quos veri simile est inter se $\varphi\sigma\rho\acute{\alpha}\varsigma$ (et $\sigma\chi\tilde{\eta}\mu\alpha\tau\alpha$) partiri, quae Chorus, saltationem spectans, canendo percenset ⁶⁰ :

$\left\{ \begin{array}{l} \beta\epsilon\mu\beta\iota\kappa\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota\nu, \\ \pi\eta\delta\tilde{\alpha}\nu, \\ \tau\alpha\chi\tilde{\upsilon}\nu \pi\acute{o}\delta\alpha \tilde{\epsilon}\nu \kappa\acute{\upsilon}\kappa\lambda\omega \sigma\sigma\beta\epsilon\tilde{\iota}\nu, \\ \tilde{\epsilon}\kappa\lambda\alpha\kappa\tau\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota\nu, \\ \tilde{\alpha}\nu\omega \sigma\kappa\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma, \\ \sigma\tau\rho\sigma\beta\epsilon\tilde{\iota}\nu, \\ \pi\alpha\rho\alpha\beta\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota\nu \kappa\acute{\upsilon}\kappa\lambda\omega, \\ \gamma\alpha\sigma\tau\rho\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota\nu \sigma\epsilon\alpha\upsilon\tau\acute{o}\nu, \\ \acute{\rho}\acute{\iota}\pi\tau\epsilon\iota\nu \sigma\kappa\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma \omicron\upsilon\tilde{\rho}\acute{\alpha}\nu\iota\omicron\nu, \end{array} \right.$

quae suo loco fuerunt explicata.

Mihi quidem non dubium est, quanquam res Graecorum scriptis parum explanatur, $\sigma\upsilon\gamma\chi\theta\rho\epsilon\upsilon\tau\acute{\alpha}\varsigma$ saepissime, Carcini filiorum instar, una, sed motibus et habitibus diversis, saltare; ut eorum unusquisque suo arbitrato et, ut ita dicam, pro virili parte, tripudiet. Quod imagines in fictilibus vasis pictae declarant et anaglypti.

59. PAS DE TROIS.

60. versus 1515, sq..

Verum quoque chori saltatores frequenter χορῶς et στήματα ita regere constat, ut singuli eodem tempore eadem perficiant. Quod ex his verbis patet quibus Chorus sibimet jussa dicit simul atque exsequitur :

ἀρεσθ' ἄνω, καὶ εὐαί (Aristophanes, *Ecclesiazusae*, 1179),
omnes una crux in altum jactate;

ἀπαξάπαντες εἰς ἑνος λόγου ὀρχεῖσθε καὶ σκιρτᾶτε καὶ χορεύετε
(Aristophanes, *Plutus*, 760-1). *Saltare commode et ex artis legibus* valet ὀρχεῖσθε. *Incomposita salire* σκιρτᾶν est. *Valet χορεύειν in chorum saltare*, — hic fortasse *in orbem*;

ἄναγε, θίεγε, πάραγε, πάρεγε, περιπέτεσθε (Aristophanes, *Aves*, 1720). Quos motus (aut habitus), quid valeant, non video. Sed non dubito quin omnes comici saltatores una eosdem praebeant;

ἄνεγε, πάρεγε (Euripides, *Cyclopus*, 203). Quibus verbis Cyclopus Satyros saltantes consistere jubet.

Quod si chorus bipartitus est⁶¹, nihil tamen obstat quominus omnes saltatores una et ad eosdem numeros, alii aliis obversi, moveantur⁶¹. Sed cuique dimidio choro (ἡμυχόριον) singillatim partes agere, si res postulat, licet.

Hoc denique notatione dignum est quod, saltatorum numero ad duos revocato, nunquam collusorum alter alteri

61. ἀντιχορίζ (Pollux, *Onomasticon*, 4, 107): — ἐναντίοι ἀλλήλοισι (Athenaeus, *Deipnosophistae* 15, c).

62. ἐπισεύεσθαι εἰς χορὸν ἀντιπόρω σκιρτήματι (Nonnus, *Dionysiaca*, 3, 70-1); — συγκινεῖσθαι.

manum admovet, nisi eodem sunt sexu. Cui rei non scripta quidem sed certe picturae monumenta testimonio sunt.

Verba autem quibus duorum saltatorum ludus designatur, haec sunt :

μετά τινι ὀρχεῖσθαι (Callimachus, *Hymnus 2 ad Apollinem*);

μετά τινι χορεύειν (Theocritus, *Idyllum 1*);

μετά τινος χορεύειν (Aristophanes, *Pax*, 776);

τινι ἀντιχορεύειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 22, 44);

τινὶ ἀντιστοιχεῖν⁶³ (Xenophon, *Convivium*, 2, 20);

τινὸς ἄπτεσθαι (Theophrastus, *ἀκκιρία*); consertis manibus aliquem ad saltationem ducere;

χερσὶ λαμβάνειν (Nonnus, *Dionysiaca*, 18, 132).

Saltationis vero *σχήματι*, cum una ludunt vir et mulier, ex amantium gesticulatione semper esse ducta videntur⁶⁴.

63. Apud Homerum legimus duos sphaeristas, postquam ἀν' ἴθῶν (vis a vis) pila luserint, ita saltare ut inter se loca mutant : ὀρχεῖσθην παρ᾽ ἄμειβομένῳ (*Odyssea*, 8, 378-9). Interpretantur, — Didymus : πυκνῶς πλέκοντες εἰς ἀλλήλους ἐναλλασσόμενοι, quod multo obscurius est; — Eustathius : πυκνῶς ὀρχούμενοι ἀνά μέρος, (seu) καὶ ἐνα ἰδίως ὀρχούμενοι, quod inepte dicitur. Ut nihil intellegere fatear.

64. Xenophon, *Convivium*, 9.

XXII

De perfecto saltatore.

[Conclusio.]

Eorum quæ dixi summam faciam paucis.

I. Is qui, apud Graecos, saltationis pernoscendæ se cupidum esse profitebitur, apud duos praeceptores discet ὀρχεῖσθαι, — seu χορεύειν, — quos παιδοσφίβην et ὀρχηστοδιδάσκαλον vocabant.

[Verba enim ὀρχεῖσθαι et χορεύειν unius saltatoris nihilo minus quam totius chori motionem et actionem declarant. De uno saltatore χορεύειν dicitur his locis : ex Euripide, *Bacchae*, 184; ex Aristophane, *Pax*, 325; ex Athenaeo, *Deipnosophistae*, 20, f; e Nonno, *Dionysiaca*, 19, 196; 19, 223; quibus complura alia addas. Aliquoties tamen hoc inter ὀρχεῖσθαι et χορεύειν interesse videtur quod alterum unius, alterum chori saltationem significant; ut ex Luciani

loco apparet ⁶⁵, quo Bacchus et ὄρχηστῶναι et χορεύειν decla-
ratur ⁶⁶.]

II. Praeceptorum alter (παιδοπαιθῆς) in palaestra et in
gymnasio saltatoriis motibus (φοραί) simul atque gymnasticis
pueri corpus adeo exercet ut discipulus εὐκίνητος, ὑγρὸς,
εὐστροφός evadat et idoneus fiat qui saltandi magistro tra-
dendus sit.

III. Alterius magistri (ὄρχηστοδιδάσκαλος) partes sunt sal-
tationem habitibus (σχήματα) informare, quibus Ars Saltandi
eminet absoluta et digna fit, ut Platonis verba iterum
referam, quae Musae dictionem imitetur ⁶⁷, — atque ita
discipulum erudire ut gravissimorum etiam philosophorum
admirationem moveat. Edocet enim eum illud saltationum
ἦθος, quo adscito, saltator occultum quemvis animi motum,
corporis motibus et habitibus, declarat. Nam non vultus
modo, qui sermo quidam tacitus mentis est, sed manus
quoque et latus, et pes etiam, loquuntur quemadmodum
saltator affectus sit. Quem nisi tota imitandi scientia instruc-
tum Chori aditu prohibet praceptor (χοροδιδάσκαλος), cujus
summum munus est peritissimum quemque saltatorem in
Χορείων inducendi, quae, quippe cum inter Musicas Artes
consensum instituat, a diis hominibus concessa est, si fides
Platoni est adhibenda.

IV. Verum perfectus ille ὄρχηστής, — seu χορευτής, —

65. *Deorum Dialogi*, 18, 1.

66. Cf. Aristophanes, *Plutus*, 760-1.

67. Plato, *Leges*, 795, e.

cum in Choreia, Platonis aetate, cantoris simul atque actoris
haud secus ac saltatoris partes ageret, tum in theatro,
caesarianis temporibus, longe alius factus est. Etenim
Bathylli ac Piladae exemplo, graecus saltator a vetere gloria
degener, in mimum desiit, cujusdam imitationis mire calli-
dum quidem, sed certe non jam omnibus artibus versatum⁶⁸
quae ad Musicam pertinent; ut recusaret Plato ne pantomi-
mum diceret esse ὁρῶντων τῆς τέλειον.

68. Vide infra, Appendicem.

Appendix

Quid sit δειξις.

In Plutarchi Convivialibus Problematis (9, 15), de saltatione scriptum est :

ὅτι τρία μέρη τῆς ὀρχήσεως, φορὰ καὶ σχῆμα καὶ δειξις, ...
φορὰς μὲν οὖν τὰς κινήσεις ὀνομάζουσι, ...
τὸ μὲν σχῆμα μιμητικόν ἐστὶ μορφῆς καὶ ἰδέας, ...
τὸ δὲ τρίτον, ἡ δειξις, οὐ μιμητικόν ἐστὶν ἀλλὰ δηλωτικόν
ἀληθῶς τῶν ὑποκειμένων, ταῖς δὲ δειξεσι κυρίως αὐτὰ
δηλοῦσι τὰ πράγματα, τὴν γῆν, τὸν οὐρανόν, αὐτοὺς τοὺς πλῆ-
σιον · ὃ τάξει τινὶ καὶ ἀριθμῷ γινόμενον ἔοικε τοῖς ἐν ποιητικῇ
κυρίως ὀνόμασι μετὰ τινος κόσμου καὶ λειότητος ἐκπεφομένους....

Inde patet δειξίν nullam imitationem esse, sed gestum quendam quo saltator res personasve notat.

Constat autem Plutarchum hoc loco disserere de Romano pantomimo, in quo lex gestus longe dispar est antiquae chironomiae. Mimus enim, ut mutus, ad subtilitatem gestum adeo ducit ut, sine voce et tantum agendo, non solum quot animi motus sint tot significationes et commu-

tationes efficiat, sed etiam, si Macrobio fides⁶⁹, verba ipsa reddat quibus dicendo sensa exprimeret. Verum saltator, Platonis ac Xenophontis temporibus, alia via rerum imitationem consequabatur, alioque spectabat: ὄρχηστὴν τέλειον dico, seu χορευτὴν, in χορείαν adscitum, cui, cum voce et numeris simul ac corporis motibus atque habitibus utatur, — tribus scilicet musicis artibus, Poesi, Musica, Saltatione, — non eadem gesticulatione opus est quam muto mimo, quem, usu loquendi defectum, premit necessitas ut vocis inopiam quacunq[ue] ratione expleat. Illa autem quae vocatur δειξις mutum histrionem sic adjuvabit ut minus egeat voce.

Nihil igitur δειξις ad Graecam saltandi artem pertinet, cujus elementa, invito quidem Plutarcho, sed Platonis auctoritate, ad duo revocare non dubitabo, φάρμακον scilicet et σχήματα, quippe cum δειξίην Plato, Xenophon, Aristoteles, ceteri praetereant.

69. *Saturnalia*, 3, 14.

Vidi ac perlegi,
Lutetiae Parisiorum, in Sorbona,
a. d. III Non. aug. ann. MDCCCXCV,
Facultatis Litterarum in Academia Parisiensi Decanus,
A. HIMLY.

Typis mandetur.
Academiae Parisiensis Rector,
GRÉARD.

Editionum Index

quibus ad hoc opus instituendum usus sum

- Aeschines, apud Teubner.
Aeschylus, recens. G. Dindorf, 1868.
Anacreon, ap. Teubner.
Anthologia Palatina, ap. F. Didot.
Anthologia Planudis, ap. F. Didot.
Apollodorus, rec. Clavier, 1805.
Aristophanes, rec. G. Dindorf, 1868.
Aristoteles :
 Poetica, rec. Egger.
 Problemata, rec. Bekker
 Reliqua opera, ap. F. Didot.
Aristoxenus, rec. Marquard, 1868.
Athenaeus, ap. Teubner, 1893.
Callimachus, rec. Wilamowitz.
Demosthenes, ap. Teubner.
Diodorus Siculus, ap. Teubner.
Dionysius Halicarnassensis, rec. Schaefer, 1808.
Euripides, rec. G. Dindorf, 1868.
Eustathius, rec. Politus, (Florentiae) 1730.
Harpoeratio, rec. Dindorf.
Herodotus, ap. Teubner.
Hesiodus, ap. Teubner.
Homerici Hymni, rec. Bothe, 1835.
Homerus, rec. Pierron, 1875.

- Isocrates, ap. Teubner.
Libanius :
 Ἰπὲρ τῶν ὀρχηστῶν, rec. Rich. Foerster.
Lucianus, ap. Teubner.
Lysias, rec. Cobet, 1863.
Musaeus, rec. Schrader, 1825.
Nonnus, ap. Teubner.
Orphica, rec. Hermann, 1805.
Pausanias, rec. Clavier, 1814.
Philostratus :
 Icones, rec. Gott. Olearius, (Lipsiae) 1709.
 Apollonii Vita, id.
 de Arte Gymnastica, rec. Daremberg, 1858.
Pindarus, rec. Tycho Mommsen, 1864.
Plato, ap. Teubner.
Plutarchus :
 Vitae, ap. Teubner.
 Moralia, ap. F. Didot.
 de Musica, rec. R. Westphal.
Pollux, ex officina Wetsteniana, (Amstelædami) 1706.
Polybius, ap. Teubner.
Scholia in Aeschylum, rec. G. Dindorf.
 — in Aristophanem, rec. G. Dindorf.
 — in Demosthenem, rec. G. Dindorf.
 — in Euripidem, rec. Schwartz, 1891.
 — in Iliadem, rec. Maass, 1887.
 — in Odysseam, rec. G. Dindorf.
 — in Pindarum, rec. Abel.
 — in Sophoclem, rec. G. Dindorf.
Sophocles, rec. G. Dindorf, 1868.
Strabo, ap. Teubner.
Theocritus, ap. Teubner.
Theophrastus, rec. Stiëvenart, 1842.
Thucydides, ap. Teubner.
Tryphiodorus :
 Ἰδίου ἄλωσις, rec. Bandinius, (Florentiae) 1765.
Xenophon, ap. Teubner.

Index rerum

CALIX (καλίξ) IMAGINIBUS PICTIS ORNATUS.....	VII
PRAEFATIO.....	IX
THESIS.....	XIII
CONSPECTUS LIBELLI.....	XV

PARS PRIMA

De Artis Saltandi elementis (I-V).	1
------------------------------------	---

PARS SECUNDA

De Motibus (VI-XIV).	29
----------------------	----

PARS TERTIA

De Habitibus (XV-XXI).	67
------------------------	----

CONCLUSIO (XXII).	93
-------------------	----

APPENDIX.....	97
CATALOGUS LIBRORUM.....	99

Errata

	Page 3, ligne 7.	AU LIEU DE: eorumdem, LISEZ : eorundem	et au lieu de <u>unaquaque</u> lirez
en bas 14) 15)	— 8, — 21.	—	(γυμνασιάρχης), LISEZ : (γυμνασιάρχος)
	— 17, — 24.	—	ἐλεύθερον, LISEZ : ἐλεύθερον.
	— 17, — 27.	—	ἐκτάσεως καὶ ἀποδομένης ἐκάστοις αὐτοῖς αὐτῶν εὐρύθμου, LISEZ : ἐκτάσεως ἀποδοῦσα ἐκάστοις αὐτοῖς αὐτῶν, εὐρύθμου
	— 18, — 1.	—	κινήσεως, διασπειρομένης, LISEZ : κινήσεως δια- σπειρομένης
	— 21, titre.	—	φοραὶ σχήματα, LISEZ : φοραὶ, σχήματα,
	— 22, note 64.	—	Convivium, LISEZ : Convivalia Problemata,
	— 23, ligne 9.	—	ἀγχορίζειν, LISEZ : ἀγχοιρίζειν,
	— 32, — 12.	—	πρώτη δὲ εὐρήγεται, LISEZ : προτέρα δ'εὐρήγεται
	— 32, note 1.	—	630, b., LISEZ : 630, c.
	— 35, ligne 17.	—	(saltando?), LISEZ : (saliendo?)
— 41, — 24.	—	Thesmophoria, LISEZ : Lysistrata,	
— 42, note 26.	—	529, f., LISEZ : 530, b.	
— 43, ligne 4.	—	τοὺς, LISEZ : τοῦς	
— 48, — 8.	—	παρήγορος, LISEZ : παρήγορος	
— 51, — 16.	—	(ibidem), LISEZ : (ibidem, 10, 241)	→ p. 54 ligne 93 lire
— 57, — 18.	—	ορμῶν, LISEZ : ὄρμῶν	
— 64, note 67.	—	Orphica, 31, LISEZ : Orphica, 38,	
— 69, ligne 1.	—	πα δοτρίβου, LISEZ : παιδοτρίβου	
— 70, — 16.	—	629, f., LISEZ : 631, d;	
— 71, — 17.	—	631, a), LISEZ : 629, d)	
— 71, — 20.	—	628, c); LISEZ : 628, d);	
— 73, note 9.	—	Quem breviter vocat, LISEZ : Quem breviter Plato vocat	p. 74 ligne 1 lire, Phryniχίους
— 74, ligne 7.	—	ἐπόσιον, LISEZ : ἐπόσιον	
— 79, — 24.	—	Phoenissae, LISEZ : Phoenissae	
en bas 81) 83) 85)	— 80, — 4.	—	τι, LISEZ : τε.
	— 91, — 9.	—	σπιστῶν, LISEZ : σκιρτῶν
	— 91, — 19.	—	moveantur ⁶¹ , LISEZ : moveantur ⁶² .
	— 91, note 61.	—	Deipnosophistae, 15, c), LISEZ : Deipnosophistae, 15, d, ex recens. Dindorfii, 1827).
Page 14 ligne 7	—	<u>illius partis</u> lirez <u>illa parte</u>	
— 15 — 22	—	<u>latum</u> lirez <u>latus</u>	
— 81 — 9	—	<u>propae</u> — <u>prope</u>	
— 83 — 4	—	<u>supanacum</u> lirez <u>supernacum</u>	
— 85 — 1	—	<u>veterimis</u> — <u>veterimis</u>	

